

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 16, Issue 1, No.61, Spring 2024

Received: 12/07/2023

Accepted: 12/05/2024

Typology of the Arab Tribes Living in the Levant during the Caliphate of Imam Ali (AS)

Akram Sadat Hoseini

Ph.D. student, Department of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, Meybod

University, Meybod, Iran

akramsadat.hosseini5@gmail.com

Yahya Mirhoseini *

Associate professor, Department of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies,

Meybod University, Meybod, Iran

mirhoseini@meybod.ac.ir

Abstract

Muawiya, who proclaimed himself the avenger of Uthman, established the Levant (Bilad al-Sham) as the base for his political agenda. This allowed the Levant to emerge as the stronghold of opposition against the caliphate of Imam Ali (AS), paving the way for the rise of the Umayyad dynasty. However, historical accounts suggest that the cohesiveness of the Levantine community during this period may not have been as absolute as commonly portrayed.

This research, employing a descriptive-analytical approach, examined the composition of the Levantine population and their positions in the Alavi-Umayyad dispute. By focusing on the division of tribes into the Qahtani and Adnani groups, the study categorized the behavior of the Levantine people into 4 distinct groups: companions, semi-companions, neutrals, and non-companions. One of the key findings was identification of groups that were either not obedient to Muawiya from the outset or later separated from him, despite the initial companionship. This challenged the prevalent narrative of a unified and unwavering Levantine support for Muawiya's cause. This categorization could aid in analyzing the nuanced performance of the Levantine population and reconciling the scattered and conflicting historical accounts. Moreover, the research revealed that in all the mentioned groups, the Qahtani tribes were dominant, shedding light on the internal dynamics and power structures within the Levantine community during this pivotal period of Islamic history. These insights can contribute to further research on Muawiya's policies,

*Corresponding author

2476-3306 © University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

10.22108/jhr.2024.138359.2550

the Alavi-Umayyad conflict, and the sociopolitical landscape of the Levant.

Keywords: Imam Ali (AS), Typology, Levant/Sham Tribes, Qahtanians, Adnanians, Muawiya.

Introduction

Historical accounts have often portrayed the Levantine population as exhibiting a remarkable cohesion and unwavering political and intellectual unity in their support for Muawiya's cause. However, a closer examination of the available historical propositions suggests that the reality may have been more nuanced and complex.

In this research, we undertook a systematic analysis of the Levantine community by first identifying a sample of 80 Arab tribes residing in the region. We then investigated the ancestral origins of these tribes, categorizing them as either Qahtani or Adnani. Subsequently, we focused on the behavioral patterns of the tribes and their degrees of allegiance or opposition to Muawiya, comparing the groups within the same geographical area while paying attention to the variations in their functions, conducts, and compositions.

Through this approach, we classified the Levantine population into 4 distinct groups: "companions", "semi-companions", "neutrals", and "non-companions". The primary aim of this research was to critically examine the historical narratives regarding the demographics and tribal affiliations of the Levant, as well as to shed light on the diverse responses and loyalties exhibited by the local population in their dealings with Muawiya. By delving into the intricate sociopolitical dynamics within the Levantine community, this study challenged the prevailing perception of a monolithic and cohesive Levantine support for Muawiya's ascendancy. Instead, it unveiled a more nuanced and heterogeneous landscape, where the Levantine tribes displayed a range of responses, from unwavering loyalty to outright opposition and from conditional cooperation to complete neutrality. The findings of this research can contribute to a more nuanced understanding of the Alavi-Umayyad conflict, Muawiya's policies, and the complex sociopolitical landscape of the Levant during this pivotal period of Islamic history.

Materials & Methods

This study utilized a typological approach to analyze the classification and behaviors of Arab tribes inhabiting the Levant during the period surrounding the life of Imam Ali (AS) and the conflict with Mu'awiyah.

Data Sources:

The primary data sources for this analysis were historical accounts and chronicles documenting the events and interactions of the various Arab tribes in the Levant during this time period.

Tribal Identification:

Through a comprehensive review of the available historical records, the researchers identified a total of 80 Arab tribes residing in the Levant region. These tribes were then classified into 4 distinct categories: Companions, Semi-Companions, Neutrals, and Non-Companions.

Behavioral Analysis:

To differentiate the tribes into these categories, the researchers closely examined the verbal and practical behaviors exhibited by the individuals and tribes. This included their levels of participation or abstention from the conflict, their public statements and positions, as well as any documented actions or alliances.

Genealogical Consideration:

In addition to the behavioral analysis, the researchers also investigated the genealogical origins of the tribes, distinguishing between the Qahtani and Adnani lineages. This allowed for an assessment of any correlations between tribal ancestry and their respective roles and allegiances.

Statistical Analysis:

The relative sizes and numerical strengths of the four identified tribal groupings were quantified

and analyzed to provide a comprehensive understanding of the social and political dynamics at play within the Levantine community during this historical period.

By employing this multifaceted methodological approach, the researchers were able to develop a detailed typology of the Arab tribes in the Levant and contextualize their roles and influences within the broader historical narrative surrounding Imam Ali (AS) and the conflict with Mu'awiyah.

Research Findings

1. The Junds (Military Districts) of the Levant

Settlement of Arab tribes in the cities of the Levant was organized along a distinct tribal structure with specific areas designated to each tribe. Unlike the Iraqi region, these military settlements and tribal territories were known as Junds (armies).

a) Homs Jund: The population of this city was entirely composed of Yemeni (Qahtani) tribes.

b) Damascus Jund: The inhabitants of this region were predominantly Yemeni (Qahtani) tribes with Damascus as the center of the Levant, hosting the largest concentration of Qahtanis alongside a minority of Qaisians (Adnanis).

c) Ordan Jund: Except for the Tabariyya region, which was home to the Ash'aris, the rest of the Jordanian territory was inhabited by a mix of Qahtani tribes.

d) Palestine Jund: This region had a mixed population of Arabs and non-Arabs (Ajams).

The Qahtani tribes were generally concentrated in the southern parts of the Levant, while the northern regions had a smaller population of Adnani Arabs and no presence of the Muzarians.

Certain tribes were so numerous that they were considered the dominant groups known as *Batn* in Arabic. For instance, the Kalb tribe, which was the leader of the Yemeni (Qahtani) tribes, was regarded as the exemplar of the Qahtanis, while the Qays tribe represented the Adnanis. Another example was the Tayy tribe, the residents of central Levant whose rapid expansion was so significant that Syriac authors used the term "Tayy" as a synonym for "Arab".

2. Statistical Breakdown of Tribes in the Levant

In the pre-Islamic era, the Arab tribes were broadly divided into two main groups: the Adnanis and the Qahtanis. The Adnanis, tracing their ancestry to Adnan, Mudar, Nizar, or Muzar (the 20th to 17th ancestors of the Prophet), were the northern Arabs, who inhabited the central regions of the Arabian Peninsula, primarily Hijaz and Najd.

The other group known as the Qahtanis included the southern Arabs believed by genealogists to be the descendants of Sam bin Noah through Ya'rib bin Qahtan. Their settlements were concentrated in Yemen, Hadramawt, Oman, and the surrounding areas, earning them the designation of "Yemenis".

In the pre-Islamic period, the Qahtani tribes were the dominant presence in the Levant. As the Islamic conquests unfolded, the initial troops sent to the Levant were primarily from the Nizari tribes. However, the second Caliph, Abu Bakr, also directed the deployment of Yemeni (Qahtani) forces to the region. This influx of Arab tribes drawn by the promise of spoils and the wealth of the Levant led to a significant increase in the Arab population in the area.

This shift in the demographic composition of the Levant was evident from the tribal makeup of Muawiyah's army at the Battle of Siffin. For every 15 Yemeni (Qahtani) tribes, there were only 4 tribes of the Qays (Adnanis) present. This Yemeni contingent estimated by the historian Hisham ibn al-Kalbi to number around 2,500 individuals sought to establish a permanent presence in the Levant. Muawiyah, recognizing the strategic importance of this population, gathered approximately 80,000 men of these Arab tribesmen to fight alongside him against Imam Ali (AS).

2.1 Companion Groups

This group encompassed the tribes and clans that were already residing in the Levant prior to the

advent of Islam and did not have counterparts in the Iraqi army. These tribes were present at the Battle of Siffin and sided with Muawiyah for various reasons, thus being classified as the "companion group".

The Levant served as a base for the Umayyads from the outset. The Quraysh tribe, particularly the Banu Umayyah clan led by Muawiyah, was firmly entrenched in the region. Muawiyah refused to acknowledge Imam Ali's caliphate and resorted to all manner of stratagems to establish his rule over the Levant. Among the other tribes that supported Muawiyah were the ancient Levantine tribes, which were described as "sinister" in a narration attributed to Ibn Abbas.

Muawiyah's supporters sought to sow division and discord within Imam Ali's army by any means possible. In one report, a man from the Abbas tribe brought news of the alleged slaughter of 60,000 elderly Levantine men to the Iraqi army in an effort to create anxiety and shake the resolve of Imam Ali's forces. Imam Ali cursed the man and stated that he would not have spared the man's life if killing the messenger had been permissible.

Other examples of Muawiyah's staunch supporters included the 'Akk and Ash'ar tribes, whom Muawiyah referred to as the "lions of the Levant". These tribes swore allegiance to the death, vowing never to retreat.

It is worth noting that some tribes, such as the Quza'a, were motivated by the prospect of material rewards and financial gains. The leader of the Quza'a tribe, Nu'man bin Jabla, did not wish to confront Imam Ali but was threatened by Muawiyah with deposition if he withdrew from the war. Nu'man, however, made his and his tribe's support conditional on receiving compensation.

Historical sources have attempted to compile lists of the tribes that were fully aligned with Muawiyah at the Battle of Siffin. Al-Akhbar al-Tawil mentioned 31 tribes, while Waq'at Siffin listed 27 tribes. Al-Imamah wa'l-Siyasah divided Muawiyah's companions into 6 groups, ranging from 3,000 to 80,000 individuals, while Muruj al-Dhahab put the total number of Muawiyah's companions at 85,000. After removing any duplicates, the total number of tribes in the companion group reached 61. Additionally, the historian Dasuqi, in his work "Al-Qabail al-'Arabiyyah", mentioned approximately 83,000 Levantine Arabs participating in the Battle of Siffin and categorized them into 27 groups. It is noteworthy that although the majority of the companion tribes were Qahtanis, the command and leadership were in the hands of the Adnanis.

2.2 Semi-Companion Groups

This category included tribes where the majority of their members were in the service of Muawiyah, but certain factions among them were sympathetic to Imam Ali (AS) and distanced themselves from the pro-Levantine line. In other words, some individuals initially accompanied Muawiyah out of ignorance, but upon learning more about the events, continued to outwardly support him while actually acting in favor of Imam Ali (AS). Some of them inquired about the Imam's status and even relayed news from the Levant to Kufa to strengthen Imam Ali's army. Others switched sides due to pragmatic considerations, rivalry, or prejudice and some were even assassinated as a result.

One example of this semi-companion group was Muawiyah bin Dahhak. Although he served as the flag-bearer of the Banu Sulaym tribe in Muawiyah's army, he was actually at odds with the Levantine forces and inclined towards the Iraqis and Imam Ali (AS). Furthermore, he sent news about the situation in the Levant to Imam Ali (AS) and even composed a poem that denounced the Levantine supporters and Muawiyah, while extolling the bravery of Imam Ali (AS). This led to his eventual exile.

These examples demonstrated that not all the members of the tribes mentioned held the same political views in supporting Muawiyah and there was a division of opinion within the Levant similar

to the situation in Kufa.

2.3 The Impartial and Neutral Group

This group comprised individuals and tribes who, based on their circumstances, chose to remain neutral and not participate in the Battle of Siffin. It also included those who were inclined to support Imam Ali (AS), but due to the conditions imposed by the Banu Umayyad in the Levant, preferred to avoid jeopardizing their own position. Additionally, there were opportunistic groups, who adopted a policy of neutrality, so that they could conveniently align with either Mu'awiyah or Imam Ali (AS) depending on the expediency of the time. Among this spectrum were also some ascetics from the Levant, who withdrew from the conflict between Kufa and the Levant and did not take part in the Battle of Siffin.

One example was the Himyar tribe, who were present on the Levant front. However, an individual from this tribe named Hasin bin Malik was sympathetic towards Imam Ali (AS) and followed his affairs. Hasin considered turning away from Mu'awiyah as a disgrace and siding with him as akin to fire, thus opting for neutrality.

2.4 The Non-Companion Groups

This category included tribes and clans who, despite being residents of the Levant, completely abstained from the battle or were counted among the opponents of Mu'awiyah during that period. The conduct of these tribes in the Umayyad-controlled Levant and the climate of oppression that prevailed after the murder of Uthman was highly significant. In the analysis of historical accounts, only the names of three tribes - Hamdan, Rabi'ah, and 'Amalah - were mentioned as refusing to accompany Mu'awiyah in the Battle of Siffin.

Regarding the Hamdan tribe, it should be noted that they were among the forces that had conquered the Levant. Although a large number of them had migrated there before the advent of Islam, none of them joined Mu'awiyah's army. In addition to their absence from Mu'awiyah's forces, they also openly expressed their opposition within the Levant itself.

Another non-companion tribe was the 'Amalah, a people of Jabal 'Amel, who lived in the regions of Sur and Sidon and were known as the Shi'ites of Imam Ali (AS) due to the influence of Abu Dhar. Abu Dhar's activities in the Levantine areas, including Jabal 'Amel, had enlightened and separated many people from the Levantine line.

The third tribe that did not appear in Mu'awiyah's army was Rabi'ah al-Sham. The Rabi'ah tribe rebelled against Mu'awiyah. This could be evidenced from the Battle of Siffin, where it was mentioned that Mu'awiyah harbored such resentment towards the Rabi'ah and was so enraged with them that he swore to take their women captive and kill their warriors in case of victory. Therefore, the Rabi'ah al-Sham, like the Hamdan and 'Amalah tribes, refused to accompany Mu'awiyah.

Discussion of Results & Conclusion

One of the essential elements in historical studies and even in understanding certain religious propositions is the knowledge of how people and currents are classified. The tool for this important task is "Typology". It can be said that without such statistical data, in-depth historical analyses would be unavailable. In the analysis of Imam Ali's life, the division among the Kufans was a well-known fact, while the complete unity of the Levantines was considered an accepted reality. However, in the analysis of the eighty Arab tribes inhabiting the Levant, a more nuanced picture emerged through a review of individual and tribal behaviors and functions. 4 distinct currents were identified: "Companions", "Semi-Companions", "Neutrals", and "Non-Companions". The "Companion" group was the largest, while the "Non-Companion" group, comprising only three tribes, had the smallest statistical population. Another noteworthy finding was that although the majority of the tribes were of

Qahtani genealogy, the Adnanians were in charge of command and leadership. Despite being a minority, the Adnanians had relatively stronger support for Mu'awiyah. In the study of the Levantine community and differentiation of these groups, the behavioral examples of each type, both verbal and practical, were considered as criteria, resulting in a comprehensive report. The detailed analysis of these typologies and their respective roles in the historical events surrounding Imam Ali (AS) and the conflict with Mu'awiyah provided valuable insights into the complex social and political dynamics of that period.

پژوهش‌های تاریخی

سال شانزدهم، شماره اول (پیاپی ۶۱)، بهار ۱۴۰۳، ص ۴۳-۲۱

تاریخ وصول: ۱۴۰۲/۴/۲۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۲/۲۳

مقاله پژوهشی

سنخ‌شناسی قبایل عرب ساکن شام در دوران خلافت امام علی (ع)

اکرم‌السادات حسینی، دانش‌آموخته دکتری رشته علوم قرآن و حدیث (گرایش علوم و معارف نهج‌البلاغه)، دانشگاه میبد، میبد، ایران

akramsadat.hosseini5@gmail.com

یحیی میرحسینی *، دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه میبد، میبد، ایران

Mirhoseini@meybod.ac.ir

چکیده

معاویه، خون‌خواه خودخوانده عثمان، شام را به پایگاه سیاست‌های خویش تبدیل کرد؛ تا جایی که تمام شامات در برابر حکومت حضرت علی (ع)، علم مخالفت برافراشتند و شامات سرزمینی یکپارچه اموی معرفی شد؛ اما گزاره‌هایی در تاریخ موجود است که این انسجام را تشکیک می‌کند. سؤالی در این بین وجود دارد: اجتماع شامیان چه ترکیبی داشت و در اختلاف علوی - اموی، چه موضعی گرفتند؟ این پژوهش که به روش توصیفی تحلیلی با تمرکز بر تقسیم قبایل به دو گروه قحطانی - عدنانی سامان یافته است، شیوه رفتاری شامیان را در چهار سنخ دسته‌بندی کرده است: همراه، نیمه‌همراه، بی‌طرف/ خنثی و غیرهمراه. از جمله نتایج این پژوهش، شناسایی گروه‌هایی است که یا از ابتدا مطیع معاویه نبودند و یا آنکه پس از همراهی آغازین، در ادامه راه خود را از معاویه جدا کردند؛ امری که گزاره مشهور یکپارچگی و انسجام شامیان را زیر سؤال می‌برد! این تقسیم‌بندی در تحلیل عملکرد شامیان و گزاره‌های متشتت و متعارض متون تاریخی یاری می‌رساند و مورد استناد پژوهش‌های پسین درباره رفتارشناسی شامیان، سیاست‌های معاویه و اموری از این قبیل است. نتیجه دیگر این پژوهش این است که در تمامی سنخ‌ها، چیرگی با قبایل قحطانی است.

واژه‌های کلیدی: امام علی (ع)، سنخ‌شناسی، قبایل شام، قحطانیان، عدنانیان، معاویه.

مقدمه

گزاره‌های به‌ثبت‌آمده، سرسپردگی مردم شام را به‌نحوی توصیف کرده‌اند که از انسجام کامل و یکپارچگی فکری و سیاسی این منطقه حکایت می‌کند؛ برای نمونه‌ای از این دست، باید به نقلی اشاره کرد که معاویه از شامیان درباره‌ی چگونگی رویارویی با سپاه کوفه سؤال کرد. عملکرد شامیان درخور دقت است: «همگی چانه‌ها را به سینه‌های خود سائیده، حتی نگاه خود را نیز به‌سمت معاویه ندوخته، گفتند: رأی از آن تو و ما کننده‌آن هستیم» (برای گزارش کامل، ر.ک. ذهبی، ۱۴۱۳ق، ج ۵۴۰/۳). اما در گذر از این عبارات و با عطف توجه به گزاره‌های رقیب، درمی‌یابیم که بوم شام، یکپارچگی کامل نداشت و توده‌ی مردم، در یک دسته جای نمی‌گیرند.

امروزه شیوه‌های جدیدی برای طبقه‌بندی و شناسایی یک جامعه وجود دارد؛ مانند ابزارها و روش‌هایی که از آن به «سنخ‌شناسی» تعبیر می‌شود. سنخ (Typ) دسته‌ای از افرادند که در چند صفت مهم، همانند و مشترک باشند؛ سنخ‌شناسی (Typology/Taxonomy) نیز به معنای مطالعه و طبقه‌بندی منظم و نظام‌مند افراد براساس وجوه مشترکشان است (ر.ک. ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۲۶۷/۳).

پژوهش حاضر، با بررسی گزاره‌های تاریخی و بررسی نمونه‌ی جامعه‌ی قبایلی، ۸۰ قبیله‌ی عرب در شام را شناسایی کرد؛ آنگاه نسب، این قبایل را به قحطانی و عدنانی مورد مذاقه قرار داده و با توجه به رفتار و عملکرد این قبایل در فرمان‌بری یا مخالفت با معاویه، دسته‌بندی‌های مختلفی ارائه شده است. به عبارت دیگر، با بازسازی اطلاعات (Deconstruction) و استفاده و بهره‌گیری از روش‌های تطبیقی خُرد و کلان، کوشش می‌شود نمود بیرونی و رفتارهای پیچیده‌ی اعراب ساکن شامات به عناصر خردتر تبدیل

و تحلیل شود؛ با این توضیح که در پژوهش تطبیقی خرد، دو سوژه بررسی شده، به‌طور مستقیم به ساختار بزرگ تعلق دارند و میان ترکیب، ساختار و کارکردهای عناصر ساختار، مشابهت‌های اساسی وجود دارد (ر.ک. پاکتچی، ۱۳۹۷، ص. ۶۱-۶۳).

مطالعه‌ی حاضر نیز تنها ساکنان عرب جامعه‌ی شام را باهم مقایسه کرده است که از یک تبارند و به یک‌جا تعلق دارند و تنها به تفاوت‌های کارکردی، رفتاری و تفاوت‌های ترکیب‌بندی آنها توجه کرده است؛ اما یک نکته را اصل گرفته است که اینها ساکنان عرب‌تبار شام‌اند. بر این مبنا و در مطالعه‌ی موردی این پژوهش، ۸۰ قبیله‌ی تازی ساکن شام براساس عملکردی که در قبال دعوت معاویه به خون‌خواهی عثمان، شرکت در جنگ صفین و رویارویی با امام علی(ع) داشتند، ابتدا به دو دسته‌ی عدنانی و قحطانی تقسیم و سپس در چهار سنخ دسته‌بندی شده‌اند: «همراه، نیمه‌همراه، بی‌طرف/ خنثی و غیرهمراه». از همین رو پرسش‌هایی که این پژوهش به‌دنبال پاسخ آنهاست، عبارت‌اند از: چه قبایل و طوایف عربی مقارن با خلافت امام علی(ع)، در شام سکونت داشتند و واکنش آنان در مقابله با خلافت حضرت علی(ع) چگونه بود؟ ساختار و گرایش‌های قبایلی‌ای در همراهی یا همراهی‌نکردن با معاویه، چه اثری داشت؟

فرضیه‌های بررسی‌شده عبارت‌اند از: ۱- بسیاری از قبایل عربی در شام، به قحطانی نسب می‌بردند. ساختار قبایلی‌ای در انتساب به قحطانیان یا عدنانیان و باورهای مردم شام، در همراهی یا ناهمراهی قبایل و طوایف با معاویه و شرکت در جنگ صفین، نقش مهمی داشت؛ ۲- عوامل محیطی و اجتماعی در اتحاد و تبعیت قبایل شام با معاویه، تأثیرگذار بود.

درباره‌ی پیشینه به پژوهش‌هایی چون مقاله‌ی بهرامیان و همکاران (۱۳۹۷) با عنوان «جایگاه قبایلی و ساختار

تأثیر نبوده است. همچنین در پژوهش «واکاوی تاریخی مفهوم «الجفأة الطغام» که توصیفی از حضرت علی (ع) درباره شامیان» (۱۴۰۲ب) است هم، تنها یک سنخ به نام جفأة طغام در شام هویت‌یابی و رفتارشناسی شده است. در کتاب *العصیة القبلیة* و *أثرها فی الشعر الأموی*، اثر النص (۱۳۹۲)، بررسی و اهمیت نسب نزد اعراب و تأثیر آن در تقسیم‌بندی و امتیازات قبیله‌ای ذکر شده است. در فصل سوم کتاب *قبیلة نخع در تاریخ اسلام و تشیع*، اثر منتظر قائم (۱۳۸۰) بحثی درباره تعامل نخع با دستگاه خلافت اموی آمده است؛ اما تمرکز این مباحث نیز بر افراد متمایل به امویان تا عصر عباسیان در سرزمین عراق است و سخن‌چندانی درباره قبایل ساکن در شام، نقش آنان در حکومت شام و فعالیت در جنگ صفین به میان نرفته است. در مقاله «تحلیل مواضع سیاسی شامیان عرب‌تبار هم‌زمان با دوره خلافت امام علی (ع)» (۱۴۰۲)، تنها اعراب قحطانی و عدنانی رفتارشناسی شده‌اند. در این پژوهش‌ها چنان‌که از عنوان‌هایش هویدا است، گزاره‌های پراکنده‌ای درباره قبایل عرب در شام ذکر شده است، اما سخنی از دسته‌بندی یا سنخ‌شناسی قبایل شام به میان نیامده است.

پژوهش حاضر با رویکرد توصیفی و با الگوبرداری از شیوه‌های سنخ‌شناسانه، هشتاد قبیله عرب‌تبار شام و تیره و طوایف آنها را مقارن با خلافت حضرت علی (ع) شناسایی کرده است، سپس کوشیده است تا با بررسی واکنش‌های رفتاری آنان در مقابله با حکومت حضرت علی (ع)، ابتدا بر حسب نَسَب، قبایل را به دو دسته عدنانی-قحطانی تقسیم و با نمایش دادن جدول و نمودارهای آماری، دلایل و عوامل همراهی یا ناهمراهی آنان را با معاویه بررسی کند.

در سال‌های اخیر، نظریه پردازان برجسته‌ای براساس مبنا و چارچوب خاص، گونه‌هایی از جامعه

شهری در همسازگری اجتماعی شام و عراق در عصر امویان» اشاره می‌شود. در این مقاله تنها تأثیر عوامل قبیله‌ای و سازمان شهری در همسازگری اجتماعی عصر اموی بررسی شده و به این نتیجه رسیده است که درایت برخی خلفا در ایجاد توازن قبیله‌ای و جذب قبایل پرنفوذ در انسجام شامیان نقش مهمی داشته است. تمرکز مقاله ذکر شده بیشتر بر عملکرد خلفای اموی در اتحاد مردم شام است. در مقاله «تحلیل فرمانبرداری شامیان از معاویه با تکیه بر روایات مدح و ذم» (۱۴۰۲الف)، تنها بر روایات مدح و ذم درباره سنخ همراه در شام تأکید شده است. همچنین از مقاله حبیبی کیان و اسماعیلی (۱۴۰۰) با عنوان «بررسی مواجهه نظامی قبیله کلب با جنبش‌های اعتقادی و چالش‌های سیاسی و اقتصادی دوره اموی» نام برده می‌شود. در این پژوهش، تنها به جنبه نظامی قبیله کلب در ساختار قدرت امویان اشاره شده و نویسنده اقدامات و جایگاه قبیله کلب را در حمایت از معاویه و پسرش یزید، تا اواخر دوره امویان بررسی کرده است. در پایان‌نامه امیری (۱۳۹۱) با عنوان «تعامل و تقابل قبایل عرب در شام و تأثیر آن بر تحولات سیاسی عصر اموی»، توجه و تمرکز نویسنده بر دو قبیله کلب و قیس، رقابت‌های این دو قبیله در شام و حمایت‌های آنان از امویان است. همچنین در پایان‌نامه نضارتی‌زاده (۱۴۰۱) «تأثیر نهاد خلافت بر همگرایی و واگرایی شام و عراق در عصر سفیانی»، تمرکز به تأثیر نهاد خلافت در همگرایی و واگرایی شام و عراق است و سخنی از سنخ‌شناسی قبایل شام به میان نیامده است. در مقاله «نقش دین و حمیت در رفتارشناسی شامیان با تکیه بر گزاره‌های نهج‌البلاغه» (۱۴۰۲)، نقش عوامل دین و حمیت در انسجام شامیان بررسی و این نتیجه حاصل شده است که دین و حمیت نیز در سنخ‌بندی قبایل شام بدون

ختی و غیرهمراه. شایان ذکر است که بحث تبعیت و اطاعت از معاویه، کسب مقام و ثروت، انسجام در خون‌خواهی عثمان و شرکت انبوه آنان در نبرد صفین، از عواملی است که در تعیین وضعیت همراهی شامیان با معاویه در نظر گرفته شده است. در مقابل، سنخ ناهمراه در بر گیرنده آن گروه از قبایل و طوایفی است که در زمان حکومت امام علی (ع) به نوعی رفتار متفاوتی را از دیگر قبایل در پیش گرفتند. بنابراین سنخ ناهمراه، اشخاص و قبایلی‌اند که با توجه به جو همگون شام، نقش فرهنگی و سیاسی و نظامی بارزی در محدوده زمانی جنگ صفین داشتند. در این میان گروهی حق و باطل را معیار خود قرار دادند و در مقابل معاویه، قد علم کردند، گروهی برای حفظ منافع و مصالح شخصی و قبیله‌ای، حاضر به همراهی با معاویه نشدند، طیفی نیز براساس مصلحت وقت منتظر ماندند تا ببینند پیروزی با کدام جبهه است تا به آن پیوندند. این تفاوت رفتاری، موجب شده است تا این گروه‌ها از سنخ همراه جدا و براساس ویژگی‌های همسان خود در سنخ‌های نیمه‌همراه، بی‌طرف یا غیرهمراه، جایابی شوند. با توجه به اینکه دسترسی به جامعه مطالعه شده ممکن نیست، به هنگام تعدد اقوال به آمار مندرج در منابع تاریخی اشاره شده است.

تلاش این پژوهش بر آن است تا به گزاره‌های تاریخی درباره آمار و ارقام قبایل و طوایف عرب‌تبار شام، به میزان همراهی یا ناهمراهی با معاویه و منتسب‌بودن آنها به قحطان یا عدنان توجه و آنها را کنکاش و با توجه به ویژگی‌های رفتاری، آنان را سنخ‌بندی کند. این امر با بهره‌گیری از روش معمول در مطالعه‌های تاریخی، یعنی روش گردآوری اطلاعات با کمک منابع کتابخانه‌ای و روش پژوهش توصیفی-تحلیلی، با آزمون فرضیه‌ها مقدر شده است.

را مطالعه و بررسی کرده‌اند. وبر (weber)، دورکیم (Durkheim)، پارسونز (Parsons)، مرتون (Merton)، هانس گرت (Hans Gert) و سی رایت میلز (Mills Wright Charles)، از جمله این اندیشمندان‌اند. نمونه‌ای از این دست سنخ‌شناسی، در مطالعات مرتن (Merton) (۱۳۷۶) یافت می‌شود. او یک نوع‌شناسی از تعصب قومی را به نمایش گذاشته است که حاصل تقابل نگرش‌ها و رفتارها در یک گروه قومی است و گروه‌ها را با توجه به اختلاط، تعصب و تبعیض، این‌چنین دسته‌بندی کرده است:

۱- آزاداندیش و مساوات‌طلب در تمام موقعیت‌ها؛

۲- آزاداندیش و مساوات‌طلب در موقعیت‌های مناسب؛

۳- غیرآزاداندیش و غیرمساوات‌طلب در زمینه‌های مناسب؛

۴- غیرآزاداندیش و غیرمساوات‌طلب در همه زمینه‌ها و موقعیت‌ها (ر.ک. ولوی، ۱۳۹۰، ص. ۱۳۷).

وبر (۱۳۷۴) نیز یک مدل سنخ‌شناسانه از کنش‌های جهت‌دار انسان را به نمایش گذاشته است که در آن جامعه به چهار سنخ تقسیم می‌شود؛

۱- کنش معطوف به ارزش؛

۲- کنش معطوف به احساس؛

۳- کنش معطوف به سنت؛

۴- کنش معطوف به عقلانیت.

بنابراین پژوهش حاضر با توجه به چنین مدل‌های سنخ‌شناسانه و با استفاده از الگوهای مطرح امروز، الگوی نویی از سنخ‌شناسی طوایف و قبایل ساکن شام را به نمایش گذاشته و براساس عملکرد و رفتار ساکنان شام در مقابل حکومت امام علی (ع) و همراهی یا ناهمراهی با معاویه، آنان را به چهار سنخ دسته‌بندی کرده است؛ همراه، نیمه‌همراه، بی‌طرف/

۱. اجناد اربعه شام

استقرار تازیان در شهرهای شام، براساس ساختار قبیله‌ای و محله‌های مختص به هر قبیله بود. اماکن نظامی و نواحی قبایل به عکس ناحیه عراق، جُند (سپاه) نامیده می‌شد. در هر جند، نظام توزیع حقوق اداری برگرفته از عهد رومیان وجود داشت (دسوقی، ۱۴۱۸ق، ص. ۲۰۱) که قبیله‌ها در این جندها، برای لشکرکشی‌های فصلی یا درازمدت بسیج می‌شدند. اگرچه کل سپاه آمیزه‌ای از قبایل گوناگون بود، در رده‌های پایین‌تر، سربازان در گروه‌هایی با بنیاد اجتماعی قبیله‌ای باقی مانده بودند (عبد دیکسون، ۱۳۸۱، ص. ۲۳۷).

الف) جُند حُمص: مردم این شهر، همگی از اهالی یمن از قبیله‌های طِیء، کِنده، حَمیر، کَلب، هَمدان، سَکون، بَلِی، بَها و جُذامیان بودند. مقدسی (۱۳۶۱)، شهر حمص را بزرگ‌ترین شهر شام می‌داند و می‌گوید: «هنگامی که مسلمانان حمص را گشودند، کلیسا را گرفته، نیم آن را مسجد کردند؛ هم گنبد دارد و هم بر سرگاه آن تندیس مردی از مس که بر پشت یک ماهی ایستاده... مردم حمص، احمق هستند». حمص وسیع‌ترین منطقه شام، با تمامیت عربی-قحطانی، قبیله کِنده را در خود جای داده بود. درخور توجه است که اشراف شهر حمص، نفوذی‌ترین افراد در تحریک مردم بر خون‌خواهی عثمان بودند. دلایل چندی بر اتحاد حمصیان وجود دارد؛ سِمط از رؤسای قبیله کِنده و صاحب اجتهاد بود. او جزء اولین اعرابی بود که وارد حمص شد و این شهر را برای قبایل مرزبندی کرد. در سال‌های بعد نیز، پسرش شُرَحِبیل بن سِمط به اعتبار پدر بر منطقه حمص تسلط داشت و نه تنها قومش، قبایل دیگر نیز در اطاعتش بودند (دسوقی، ۱۴۱۸ق، ص. ۱۱۷، ۲۹۹).

ب) جند دَمَشق: اهلی این منطقه بیشتر قبایل یمانی از «قُضاعه، غَسان و حَمیر» بودند. دمشق به‌عنوان مرکز شام، بیشترین جمعیت قحطانیان را با اقلیتی از قیسیان در خود جای داده بود. معاویه مقیم دمشق، در میان قبیله کَلب و مَقَر ملوک سابق اسکان داشت. حفاظت از جایگاه او بر عهده گروه ضربت لشکر دمشق بود (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۴/۱۰؛ دسوقی، ۱۴۱۸ق، ص. ۲۰۳).

ج) جند اُردن: از مردم اردن به‌جز ناحیه طبریه که اشعریان در آنجا سکونت داشتند، بقیه نواحی قبایلی درهم از قحطانیان بودند؛ چون غَسان، مَدَحِج، قُضاعه، هَمدان، کَلب و عَک.

د) جند فلسطین: آمیختگانی از عرب، عجم، لَخم، جُذام، عامله، کِنده، قِیس، طِیء و بطوننی از کَلب و کنانه در این منطقه زندگی می‌کردند (مقدسی، ۱۳۶۱، ص. ۲۱۷).

درباره پراکندگی تیره‌ها باید گفت که قبایل بانفوذ، مهم‌ترین مناطق جغرافیایی را در تملک خود داشتند؛ برای مثال کلبیان در منطقه دومه‌الجندل، تبوک و بادیه‌السماهه زندگی می‌کردند (دسوقی، ۱۴۱۸ق، ص. ۲۰۱). قُضاعه از قبایل اصلی شام، پیرامون حَوران و جَولان مستقر بودند (زیدان، ۱۳۷۲، ص. ۲۲۸-۲۳۳).

قحطانیان نیز بیشتر در جنوب شام مستقر بودند و در مناطق شمالی به‌جز عده کمی از عرب عدنانی، از جمله «تَغَلب، آیاد و النَمَر» خبری از حضور مُضریان نبود (دینوری، ۱۳۶۸، ص. ۱۱۲؛ دسوقی، ۱۴۱۸ق، ص. ۱۱۶-۲۰۰).

بعضی از قبایل چنان پرجمعیت بودند که آن قبیله را به نام بطن اصلی می‌شناختند؛ برای مثال قبیله کَلب که رهبری قبایل یمنی را عهده‌دار بود، نمونه قحطانیان و قبیله قِیس را نمونه عدنانیان می‌نامیدند

(طوقوش، ۱۳۸۰، ص. ۱۱۸) یا قبیله طيء ساکنان شام مرکزی، دامنه گسترششان آنقدر سریع بود که مؤلفان جدول ۱- چینش جمعیتی قبایل در اجناد شام (مقدسی، ۱۳۶۱، ص. ۱۶۷).

Table 1. Population structure of tribes in Junds Sham

جند اردن	جند دمشق	جند فلسطین	جند حمص
آمیخته	قحطانی/عدنانی	درهم و آمیخته	(قحطانیان)
اشعریان در طبریه، بقیه شهرها قبایل درهم	انبوه یمنیان (قحطانی) با اقلیتی از قیس (عدنانی)	عرب، عجم، لخم، جذام، عامله، کنده، قیس و کنانه	طی، کنده، حمیر، کلب، همدان و جذامیان

۲. گونه‌های آماری قبایل شام

تازیان از عصر جاهلیت، به دو گروه عدنانی و قحطانی تقسیم می‌شدند (مقدسی، بی تا، ج. ۱/۴). مردمی که در قلب شبه جزیره و حجاز و نجد زندگی می‌کردند، اعراب شمالی و به واسطه انتساب به عدنان یا معد یا نزار یا مضر، اجداد بیستم تا هفدهم رسول الله به عدنانی، معدی، نزاری یا مضر می‌مشهور بودند (ابن هشام، بی تا، ج. ۱/۷۳).

دسته دیگری با نام قحطانیان، ساکنان جنوب جزیره العرب بودند که نسب شناسان به شیوه تورات، نسبت آنها را به سام بن نوح می‌رساندند و آنها را فرزندان یعرب بن قحطان می‌دانستند که یمن، شحر، حضرموت و عمان سکونتگاه آنان بود؛ به این جهت یمانی نیز خوانده می‌شدند (ابن حزم، ۱۴۰۳، ص. ۸-۱۳). به طور کلی، جامعه عرب اعم از قحطانی، عدنانی، عشایری و شهری بر پایه بنیادهای قبیله‌ای سازمان یافته و در همه گروه‌های اجتماعی، روحیه گروهی و پیوندهای عشیره‌ای (عصبیت‌ها) همراه با دیگر جنبه‌های قبیله‌ای، مهم‌ترین جنبه‌های حیات اجتماعی عرب بود (محمد جعفری، ۱۳۸۲، ص. ۱۸).

نسب نزد عرب جایگاه بلند و ارزشی بسیار داشت و حقوق یک انسان در بیشتر اوقات، به نسب او وابسته بود (النص، ۱۳۹۲، ص. ۸۴). افراد یک قبیله برای حفظ منافع و موجودیت خویش و مقاومت در مقابل دیگران، با یکدیگر متفق و متحد

می‌شدند (ابراهیم حسن، ۱۳۹۸، ص. ۳۸). شایان ذکر است که تعصبات قومی و قبیله‌ای افراد محدود بود و حدود آن از چهارچوب یک قبیله و مصالح آن و سخن بزرگان قبیله تجاوز نمی‌کرد (عالم‌زاده، ۱۳۷۲، ص. ۶۸). با توجه به این موارد، افرادی که در خانواده‌ای با اصل و نسب متولد می‌شدند، از همان زمان جایگاهی بالاتر از افراد معمولی داشتند. شرافت طایفه‌ای و رهبری قبیله‌ای، از جمله مواردی بود که موجب کسب موقعیت و شرافت در میان اعراب می‌شد و البته همین مسئله سبب ایجاد مشکلات و اختلافات بسیاری میان قبایل مختلف و فخر فروشی میان آنها بود؛ برای نمونه، دو قبیله مضر و ربیع که هر دو عدنانی بودند، بیشتر دشمنی‌ها و اختلافات سختی داشتند، اما جز در موارد معدودی که در مقابل یمانی‌ها قرار می‌گرفتند، اختلاف‌ها را کنار می‌گذاشتند و به شدت با یمانی‌ها در منازعه بودند (النص، ۱۳۹۲، ص. ۹۷؛ زرین کوب، ۱۳۸۶، ص. ۲۱۱).

رقابت و دشمنی در میان عدنانیان و قحطانیان، از زمان پیشااسلام وجود داشت. این تعصبات قبیله‌ای مشکلات عدیده‌ای را برای آنان به وجود آورده بود. شاهدی بر این مطلب، پیمان‌نامه‌ای است که حضرت علی (ع) بین قبیله ربیع از عدنانیان و قبایل یمنی منعقد و آنان را به اتحاد و کنارگذاشتن درگیری‌ها و جنگ‌ها دعوت می‌کند: «هَذَا مَا اجْتَمَعَ عَلَيْهِ أَهْلُ الْيَمَنِ حَاضِرًا وَ بَادِيًا وَ رَبِيعًا حَاضِرًا وَ بَادِيًا أَنَّهُمْ عَلَى

منفعت‌طلبی در طول تاریخ بدویان، ثابت بوده است؛ از همین رو نمود منفعت‌طلبی اعراب بدوی در تضمین کسب غنائم جنگی، به‌وضوح مشاهده می‌شود (Heidemann, 2005, p.3). پس بسیار طبیعی است که شاهد کوچ وسیعی از اعراب بدوی به‌سوی منطقه ثروتمند شامات باشیم. اعراب یمانی که رگه‌هایی از آنان در شام بود، در قالب قبایلی بزرگ و متجانس و در گروه‌هایی سازمان‌یافته به هم‌قبیله‌های خود پیوستند (دسوقی، ۱۴۱۸ق، ص. ۲۰۲).

به عبارت دیگر چیدمان قبایل در شام پس از فتوحات، همان الگوی سنتی عربی سازمان قبیله‌ای قبل از اسلام بود (جوادی علی، ۱۳۹۱، ج. ۴/۳۲۱)؛ بنابراین این اگرچه بزرگ‌ترین قبایل در جامعه عرب حجاز، مضرّی‌ها بودند، بزرگ‌ترین قبایل عرب در بلاد شام را یمنی‌ها تشکیل می‌دادند (جوادی علی، ۱۳۹۱، ج. ۴/۳۲۶). البته این نکته را باید توضیح داد که در انتساب برخی از قبایل به قحطان و یا عدنان، تشکیک شده است و اقوال متعددی وجود دارد؛ برای نمونه در انتساب قبیله نخع به قحطانیان، اقوال متعددی بیان شده است. بلاذری و ابوالفرج اصفهانی و... قبیله نخع را از ایاد و نزاریان می‌دانند و یاقوت حموی و دیگران، این قبیله را به یمانیان منسوب می‌کنند (نک: سعیدیان‌جزی، ۱۳۹۹، ص. ۲۱-۳۹). به این ترتیب در این مقاله، به قول مشهور در انتساب قبایل به قحطان یا عدنان اعتماد شده است.

بروز این نکته در سیاهه اسامی قبایل حاضر در جنگ صفین نشان داده می‌شود که در برابر ۱۵ قبیله یمانی با نام‌های «حمیر، قُضاعه، کلب، تنوخ، لخم، جذام غسان، مدحج، أشعر، عک، کنده، آزد، بجیله، طی و عامله»، تنها ۴ قبیله «هوازن، عطفان، سلیم و ایاد» از قیسی‌ها در سپاه معاویه قرار داشتند (نصر بن مزاحم، ۱۴۰۴ق، ص. ۹۹-۲۳۳). نخستین نیروهای یمانی که برای جهاد اسلامی تجهیز شدند تا به‌سوی

کتاب الله یدعون الیه و یأمرون به و یحییون من دعا الیه و أمر به لا یشترون به ثمنًا و لا یرضون به بدلًا و انهم ید واحدًا علی من خالف ذلک و ترکه انصار بعضهم لبعض دعوتهم واحدًا لا ینقضون عهدهم... و کتب علی بن ابی طالب* (نهج‌البلاغه، نامه ۷۴). این پیمان‌نامه به‌یقین برای پایان‌دادن به اختلافاتی است که در میان آنها وجود داشته است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵، ج. ۱۱/۴۱۰). مورخان منازعات عدنانی-قحطانی را تنها مربوط به زمان جاهلیت می‌دانند که اسلام تألیف قلوب کرد و به آنها پایان داد (مغنیه، ۱۳۸۷، ج. ۴/۱۹۶)؛ اما نوشتن چنین پیمان‌نامه‌ای، ادامه‌داربودن درگیری‌ها بین این دو قبیله بزرگ را نشان می‌دهد.

در سال‌های قبل از اسلام، عنصر غالب بر قبایل عرب در شام، قبایل قحطانی چون قُضاعه، کلب، بهراء، جُهینه، بلی، سلیح، تغلب، تنوخ، نهد و... بود. رومیان به‌نوعی به این قبایل باج می‌دادند تا از آنان در برابر حمله اعراب جلوگیری کنند (دسوقی، ۱۴۱۸ق، ص. ۱۳۴-۱۲۵). در سال‌های نزدیک به ظهور اسلام، حضور برجسته اعراب در شام آن‌چنان زیاد بود که به روم‌العرب شهرت داشت (ابن‌عساکر، ۱۴۰۷ق، ج. ۸۰/۳۸۰؛ جوادی علی، ۱۳۹۱، ج. ۶/۵۹۴). در زمان فتوحات، اعزام اولیه سپاهیان به شام، از قبایل نزاری بود، اما خلیفه دوم از ابوبکر خواست که یمانیان را نیز به شام اعزام کند (ابن‌اعثم، ۱۴۱۱ق، ج. ۱/۸۲)؛ از این رو بشارت غنائم و ثروت شام، خیل عظیمی از قبایل عرب را به این ناحیه سوق داد (ابن‌خلدون، ۱۴۰۸ق، ج. ۳/۱۶۸). برخی بر این نظرند که ویژگی

* این یمانی است که اهل «یمن»، شهریان و بیابان‌نشین‌های آن و «ربیع» اعم از شهرنشین و بادیه‌نشین، بر آن اتفاق کرده‌اند که بر کتاب قرآن پایبند باشند و به‌سوی آن دعوت و به آن امر کنند. هرکس آنها را به قرآن دعوت کرد، دعوت او را اجابت کند و آن را به هیچ بهایی نفروشد. بر ضد کسی که آن را ترک کند، متحد و یاور همدیگر باشند... این پیمان‌نامه را علی بن ابی طالب نوشته است.

معاویه نوشت؛ اما معاویه از اطلاع‌رسانی به شامیان و خواندن خبر شورش اصحاب بر عثمان اکراه داشت؛ سپس عثمان شخصاً نامه‌ای به شامیان نوشت و با شرح اوضاع مدینه، آنان را به یاری فراخواند. انبوهی از شامیان به سرکردگی یزید بن اسد بن کُز بَجَلی که از هواداران معاویه بود، به پا خاستند و مردم شام را به یاری عثمان دعوت کردند. انبوه کثیری از جمعیت شام، دعوت یزید بن اسد را لیک گفتند و به سوی مدینه شتافتند که در نیمه راه (وادی القری)، خبر قتل خلیفه، آنها را بازگرداند (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۳۶۷/۴). این گزارش، نشان‌دهنده نفوذ امویان در میان شامیان است.

قبیله قریش و بطن بنی‌امیه از این قبیله که در رأس آنان معاویه قرار داشت، از ابتدا خلافت امام را به رسمیت نشناخت و دست به هر خدعه‌ای زد تا سلطنت خود را بر شام تثبیت کند. بنی‌امیه به هر طریق ممکن، اعراب شام را بر ضد امام شوراند؛ زیرا نحوه حکومت‌داری علی(ع)، تمام داشته‌های آنان را از بُعد اجتماعی، سیاسی و اقتصادی زیر سؤال می‌برد و موجودیت آنان را در جایگاه مهم‌ترین قبیله در شام، به خطر می‌انداخت. امام(ع) در خطبه ۱۷۲ نهج‌البلاغه در برابر ظلم قریش در محو فضائل و غصب خلافتشان شکوه کرده و از آزارهای آنان سخن گفته‌اند: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْتَعْدِيكَ عَلَى قُرَيْشٍ وَمَنْ أَعَانَهُمْ فَإِنَّهُمْ قَطَعُوا رَحِمِي وَصَعَرُوا عَظِيمَ مَنَزَلَتِي وَاجْمَعُوا عَلَيَّ مُنَازَعَتِي أَمْرًا هُوَ لِي»*.

حضور اندک قریشیان نسبت به یمنیان در شام، معاویه را بر آن داشت تا تبلیغات گسترده‌ای را در برجسته‌کردن قریش به راه اندازد. چنانچه معاویه با در نظر گرفتن باورهای پیشاسلامی شامیان، حکومت خود

شام روانه شوند، عمدتاً از طوایف مختلف مدحج بودند (ابن‌اعثم، ۱۴۱۱ق، ج. ۹۴/۱-۹۵). این گروه که به گفته هشام کلبی ۲۵۰۰ تن بودند، تمایل داشتند در شام رحلت و اقامت افکنند (ابن کلبی، ۱۴۰۷ق، ج. ۲۹۳/۱). معاویه قریب به ۸۰ هزار نفر از این قبایل را برای جنگ با امیرالمؤمنین علی(ع) جمع کرد (ابن‌عدیم، بی‌تا، ج. ۳۱۱/۱).

با توجه به اینکه در این پژوهش، تقسیم‌بندی قبایل عرب به دو دسته عدنانی و قحطانی است، در ادامه همراهی یا کناره‌گیری قبایل و طوایف از معاویه، در چهار سنخ آمده است.

۱-۱. سنخ همراه

در سنخ همراه قبایل و طوایفی قرار می‌گیرند که از زمان جاهلیت، ساکن شام بوده و همتایی در سپاه عراق نداشتند. این قبایل در جنگ صفین حضور داشته و از آنجایی که به دلایل متفاوت معاویه را مشایعت می‌کردند در سنخ همراه جایابی شده‌اند. این طوایف مدت‌ها تحت تربیت معاویه رشد یافته و امام علی(ع) را از رهگذر تعالیم معاویه شناخته بودند. همچنین قبایلی که از ابتدای خلافت امام علی(ع) از هیچ کوششی علیه ایشان و یارانشان خودداری نکرده و پرچمدار مخالفت و عناد بودند (حسینی همکاران، ۱۴۰۲ب، سراسر اثر). همچنین قبایلی که از ابتدای خلافت امام علی(ع) از هیچ کوششی علیه ایشان و یارانشان خودداری نکرده و پرچمدار مخالفت و عناد بودند. لازم به ذکر است همه قبایل در سنخ همراه، برای اعتقاد و خون عثمان با علی(ع) مقابله نکردند، بلکه برخی برای گرفتن پول و عطا، معاویه را همراهی می‌کردند.

سرزمین شامات از ابتدا پایگاهی برای امویان بود و این‌گونه فعالیت می‌کرد. وجود گرایش عثمانی شامیان قبل از قتل خلیفه سوم، در ماجرای محاصره منزل او نشان داده می‌شود. زمانی که شورش علیه عثمان گسترده شد، خلیفه نامه‌ای برای گسیل نیرو به

* . خدایا من از تو بر قریش و آن کس که به یاری‌شان برخاست، فریادرسی و یاری می‌جویم! زیرا ایشان پیوند خویشاوندی مرا بریدند، جایگاه عظیم مرا کوچک شمردند و بر جنگ و مخالفت با من بر سر کاری همدستی کردند که از آن من است.

را عطیه‌ای الهی دانست (عطوان، ۱۳۷۱، ص. ۲۱۵) و در برابر صحابیانی تبعیدشده گفت: «لَوْ لَمْ تَكُنْ قُرَيْشًا كُنْتُمْ أَذْلًا» (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵، ج. ۱۳۹/۳)، اگر قریش نبود شما دلیل بودید و جایگاهی نداشتید. همچنین در سخنی دیگر گفت: «عزت قریش در جاهلیت و اسلام از جانب خدا بوده است» (همان، ص. ۱۴۰). با این حساب، شامیان خود را وامدار بنی‌امیه و حمایت از منافع آنان را مانند حمایت از داشته‌های خود می‌دانستند.

از دیگر قبایل هوادار معاویه، به قبایل کهن شام از جمله جُدّام، لَحْم، عامله و عَسان اشاره می‌شود که در روایتی از ابن عباس، به قبایل شوم تفسیر شده‌اند (مجلسی، ۱۳۶۳، ج. ۱۱۷/۱۴). از تیره لَحْم، بنی عباد و از بطون جُدّام، عَطْفان، أَفصی، بنی حَرَام، بنو ضَبّه، بنی مجریه، بنی نُفَاته، بنی بحجه نسبت به دیگر تیره‌ها مشهور بود. در این میان از بطن بنی نُفَاته، شاخه «بنی النافره» و «بنی عائذ» ارتباط تنگاتنگی با بنی‌امیه داشتند. این دو قبیله در فلسطین ساکن و پیش از فتوحات، نگهبانی کاروان‌های تجاری شام و حجاز را عهده‌دار بودند (جواد علی، ۱۳۹۱، ج. ۶۶۲/۴). بطن‌هایی چون قبایل سَکون، سَکاسک، بَجِیله، هَوَازن، عَطْفان، سَلِیما نیز در جنگ صفین شرکت کردند و از این رو که نامشان در سپاه شام مشهور است، در سنخ همراه جایابی شده‌اند (دسوقی، ۱۴۱۸، ص. ۲۴۱).

شاخه ازد از قبیله‌های بزرگ قحطانی بودند که به سه بطن ازد غسان یا شَنُوئه، ازد سَرَات، ازد عمان تقسیم می‌شدند. تیره شَنُوئه ساکن شام و هواخواه معاویه بودند (ابن‌خلدون، ۱۴۰۸، ج. ۲۹۵/۱، کحاله، ۱۴۱۴، ج. ۲۱۶/۱). قبیله شَنُوئه کوتاهی و سستی تیره ازد عمان در جنگ جمل را مایه سرافکنندگی ازدیان می‌دانستند و برای برگرداندن حیثیت گمشده این قبیله، دلیرانه در جنگ صفین می‌جنگیدند. آنها به اهل عراق می‌گفتند: «ما از تیره ازد شَنُوئه- هستیم و

با بنی ازد عمان، که شما بر آنها در جنگ جمل پیروز شده‌اید، تفاوت داریم. ما برای پول و مال نمی‌جنگیم. هدف ما تنها خون‌خواهی عثمان است» (نصر بن مزاحم، ۱۴۰۴، ص. ۱۶۹).

حامیان معاویه از هر طریق ممکن، خواهان تفرقه و تشنج در سپاه امام بودند. در گزارشی چنین آمده است که مردی از تیره قبیله عَبَس، به‌منظور اضطراب‌افکندن در سپاه عراق، اخبار خون‌خواهی ۶۰ هزار پیرمرد شامی را برای علی (ع) آورد تا ستون‌های سپاه امام را متزلزل کند. حضرت او را نفرین کردند و فرمودند اگر کشتن فرستاده جایز بود، تو را زنده نگه نمی‌داشتم (ابن‌قتیبه، ۱۴۱۰، ص. ۱۱۴).

نمونه‌ای دیگر، قبایل عَکّ و أشعَر یا به قول معاویه «شیران شام» هستند (نصر بن مزاحم، ۱۴۰۴، ص. ۲۳۱؛ طبری، ۱۳۸۷، ج. ۳۰/۵). این قبایل بیعت بر مرگ بستند و چون همتایی در سپاه عراق نداشتند که به سبب تعصبات قومی در برابرش پایداری کنند، عَکّیان پاهای خود را با سنگ بسته و اشعریان خود را با عمامه بستند تا فرار نکنند (دسوقی، ۱۴۱۸، ص. ۲۴۱). بستن با زنجیر، عمامه و سنگ برای دل‌نبستن به فرار، رسمی دیرینه بود که اعراب شام از رومیان فرا گرفته بودند (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۳۹۴/۳). تیره دیگر بنوضبه، شاخه‌ای از عدنانیان، به سبب انتقام خون مشاهیر خود و کینه‌ای که از محمد بن حنفیه در جنگ جمل داشتند، در سپاه شام چنان ایستادگی کردند که دیگر کسی را پروای جنگ نبود (تتوی، ۱۳۸۲، ص. ج. ۵۰۳/۱).

قبیله سَکون نیز در شمار قبایل همراه بود؛ مانند همراهی آنان در بستن آب فرات بر لشکریان کوفه، در آنجا که شَلِیل (سَلِیل) بن عمرو از این قبیله، با سرودن شعر، شامیان را بر بستن آب به قصاص خون عثمان تشویق می‌کرد: «أَمْنَعِ الْمَاءَ مِنْ صِحَابِ

دعوت کرد، مردم یکپارچه دعوت او را پذیرفتند: «فَأَجَابَهُمُ النَّاسُ كُلُّهُمْ»، «فَأَجَابُوهُ وَكَمْ يَخْتَلِفُ مِنْهُ أَحَدًا» (ابن قتیبه، ۱۴۱۰ق، ج. ۱/۱۰۰). شاید در اثر تلاش‌های او بود که گفته شده است از اهل شام، هیچ قومی مانند حمصیان در دشمنی امیرالمؤمنین علی (ع) تلاش نکردند (دینوری، ۱۳۶۸، ص. ۶۸).

گفتنی است که علت همراهی برخی از قبایل، دریافت صلح و موجب بوده است؛ برای نمونه، قبیله قضاعه به رهبری نَعْمَانُ بْنُ جَبَلَه که تمایلی به مقابله با علی (ع) نداشت، با این تهدید معاویه مواجه شد که در صورت کناره‌گیری از جنگ، از رهبری قبیله خلع خواهد شد. در این حال، نعمان حمایت خود و قبیله‌اش را مشروط به دریافت عطا کرد: «و إنا أختَرْنَا النَّارَ عَلَى هَوَاكِ طَلَبًا لِلدُّنْيَا» و ما آتش را بر آرزوهای تو برای طلب دنیا برگزیدیم (دسوقی، ۱۴۱۸ق، ص. ۲۶۲)*. نمونه دیگر قبیله عَكَّ است که معاویه مجبور شد برای حمایت آنان، دو میلیون درهم به مسروق عکی بپردازد (دینوری، ۱۳۶۸، ج. ۲/۲۲۹).

برخی مدعی‌اند شش هزار نفر از فرزندان مهاجر و انصار، معاویه را یاری می‌دادند (تتوی، ۱۳۸۲، ج. ۳۸۶/۱)؛ اما در برشمردن انصار، تنها نام دو فرد - نَعْمَانُ بْنُ بَشِيرٍ و مَسْلَمَةُ بْنُ مَخْلَدٍ - دیده می‌شود (یعقوبی، ۱۳۷۱، ص. ۲۸۱).

از میان قبایل قحطانی نام برده شده، پشت امویان به قبیله عظیم و پرهیب کلب محکم بود. اولین ارتباط کلییان با قریش، ازدواج عبدالرحمن بن عوف با تماضر، دختری از اشراف تیره بنی‌عدی بود (ابونعیم، ۱۴۴۲ق، ج. ۱۳۶/۱)؛ سپس عثمان خلیفه سوم، نائله را از تیره بنی‌حصن گرفت (ابن‌خلدون، ۱۴۰۸ق، ج.

عَلِيٍّ *** أَنْ يَذُوقُوهُ فَالذَّلِيلُ ذَلِيلٌ» آب را بر یاران علی بیندید/ تا تشنگی و ذلت را بچشند (نصرین مزاحم، ۱۴۰۴ق، ص. ۱۶۲؛ ابن ابی الحدید، بی‌تا، ج. ۳/۳۱۹؛ برای واکنش امام، نک: خطبه ۱۰۶). امام علی (ع) این سنخ را در نهج‌البلاغه با نام «جفاة طعام» - اراذل و اوباش - نامیده‌اند (نک: حسینی و همکاران، ۱۴۰۲، سراسر اثر).

از دیگر همراهان معاویه، به بزرگان شام، حَوشَب ذوظلیم و ذی کَلَاع از قبیله بزرگ حَمِيرَ به‌همراه چهار هزار قاری اشاره می‌شود که جملگی بیعت بر مرگ بسته بودند (دسوقی، ۱۴۱۸ق، ص. ۲۵۲)، همچنین به یزید بن اسد بن کرز بجلی از نیروهای وفادار به معاویه اشاره می‌شود که نقش مهمی در سوق‌دادن شرحبیل به سوی معاویه داشت (ابن‌عساکر، ۱۴۰۷ق، ج. ۱۳۴/۵۹). دیگر قبیله بزرگ کنده به رهبری شَرَحْبِيلِ بْنِ سَمَطٍ و قبیله سَلَمَى به رهبری مَعْنِ بْنِ یزید، در رکاب معاویه بودند که امام علی (ع) درباره‌شان فرمودند: «إِنَّكَ لَا تَسْمَعُ الْمَوْتَىٰ وَلَا تَسْمَعُ الصُّمَّ الدُّعَاءَ إِذَا وَلَّوْا مُدْبِرِينَ وَ مَا أَتَتْ بِهَادِي الْعُمَىٰ عَنْ ضَلَالَتِهِمْ إِنْ تَسْمَعُ إِلَّا مَنْ يُؤْمِنُ بِآيَاتِنَا فَهُمْ مُسْلِمُونَ (آیه‌های ۸۰ و ۸۱ سوره نمل)» (نصر بن مزاحم، ۱۴۰۴ق، ص. ۲۰۲)؛ تو نمی‌توانی سخن خود را به گوش مردگان و صدای خود را به گوش کران برسانی، در آن هنگام که پشت می‌کنند و از سخنان تو می‌گریزند و نیز نمی‌توانی کوران را از گمراهی‌شان برهانی. تو فقط می‌توانی سخن خود را به گوش کسانی برسانی که آماده پذیرش ایمان به آیات ما هستند و در برابر حق تسلیم‌اند!

نکته درخور توجه آن است که شرحبیل چنان عثمانی بود که به معاویه گفت: «اگر با علی (ع) بیعت کنی، تو را می‌کشیم و یا از شام اخراج می‌کنیم». زمانی هم که شرحبیل، مردم حمص را به خونخواهی عثمان

* با وجود این، هنگام کشته‌شدن نعمان، معاویه در ظاهر اظهار تأسف کرد، اما در باطن خوشحال بود (تتوی، ۱۳۸۲، ج. ۵۰۰/۱).

جهت تقویت جناح حضرت، حتی اخبار شام را به کوفه می‌رساندند. تعدادی نیز براساس مصلحت، رقابت، تعصب و... جانب علی (ع) را گرفتند و تعدادی هم در این راه ترور شدند.

نمونه‌ای از این سنخ، عبدالله بن حارثه از قبیله بنی عکّه است. او در جنگ صفین، رو به امام حسین (ع) کرد و گفت: «لعنت الهی و شقاوت نامتناهی بر کسی باد که قدمی در طریق عداوت شما بردارد یا دمی بی‌محبت شما باشد، ولی از دوستی من چه فایده! که در صحبت اعدا هستم؟» او همه اموالش را رها کرد و به سپاه علی (ع) پیوست (تتوی، ۱۳۸۲، ج. ۵۰۳/۱).

نمونه دیگر عقیل بن مالک از معارف قبیله بنی عبّس است. غیبت این قبیله در سپاه شام، حساسیت معاویه را برانگیخت. زمانی که معاویه جویای علت شد، عقیل گفت: «از آن روز که جریان حضور عمار یاسر را شنیدم، شکی در دلم پدید آمده که علی (ع) را بر حق می‌بینم». معاویه کینه او را در دل گرفت، او را پنهانی کشت و وانمود کرد که خودکشی کرده است (ابن‌اعثم، ۱۴۱۱، ص. ۵۸۲). عبدالرحمن بن عدیس بلوی نیز به سبب حضور در قتل عثمان و مخالفت با معاویه، در زندان فلسطین به سر می‌برد. بعد از فرار او، مأموران معاویه در نزدیکی شهر حمص دستگیرش کردند و او را کشتند (تمیمی سمعانی، ۱۳۸۲، ج. ۲۳۴/۲). نمونه درخور توجه دیگر، خواهرزاده شرحبیل، بزرگ قبیله کنده و مردی پارسا از اهالی بارق است. او در جریان بیعت شامیان بر خون‌خواهی عثمان، شعری در رثای حضرت علی (ع) و هجو معاویه سرود. شعر او که به قصیده باریقی مشهور است، تشتی در شام انداخت. شرحبیل سوگند یاد کرد که سراینده این قصیده را مجازات کند. او در گریزی شبانه، به امام پیوست (شوشتری، ۱۳۷۶، ج. ۲۶۹/۱۰).

۲۹۳/۱)، میسون، زن معاویه، از بطن بنی عکیم (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۳۲۹/۵) و همسر یزید بن معاویه نیز از تیره‌های کلب بودند (زرکلی، ۱۳۸۹، ج. ۳۳۹/۷).

در پایان باید به برخی گزارش‌های تاریخی اشاره کرد که در آنها تلاش شده است تا قبایلی را در جنگ صفین برشمرند که با معاویه همراهی کامل داشتند؛ الأخبار الطوال ۳۱ قبیله (دینوری، ۱۳۶۸، ص. ۱۷۲) و در وقعه صفین ۲۷ قبیله (نصر بن مزاحم، ۱۴۰۴، ص. ۲۰۶)، در الامامه و السیاسة، همراهان معاویه در ۶ دسته جایابی شده است که هر دسته بین ۳ هزار تا ۸۰ هزار نفر جمعیت داشت (ابن‌قتیبه، ۱۴۱۰، ج. ۱۲۳/۱) و در مروج‌الذهب، تعداد همراهان معاویه به ۸۵ هزار نفر رسانده شده است (مسعودی، ۱۴۰۹، ج. ۴۱۶/۲). با حذف نتایج تکراری از منابع برشمرده‌شده فوق، جمع قبایلی که در سنخ همراه کامل جای می‌گیرند، به عدد ۶۱ می‌رسد. البته دسوقی (۱۴۱۸) در کتاب القبائل العربیه، اعراب شام را در جنگ صفین حدود ۸۳ هزار نفر و در ۲۷ دسته ذکر کرده است. نکته شایان توجه آن است که گرچه بیشتر قبایل همراه از قحطانیان بودند، فرماندهی و ریاست بر عهده عدنانیان بوده است؛ بنا به گزارش دینوری از ۲۹ دسته بزرگ سپاه شام، فرماندهی دو سوم آنها در اختیار عدنانیان بوده است (دینوری، ۱۳۶۸، ص. ۱۹۵).

۱-۲. سنخ نیمه‌همراه

در این سنخ، قبایلی قرار می‌گیرند که بیشترشان در خدمت معاویه بودند، اما گروه‌هایی از آنها دوستدار حضرت علی (ع) بودند و خود را از صف شامیان جدا کردند. به عبارتی افرادی که از روی ناآگاهی، ابتدا معاویه را مشایعت می‌کردند، اما با اطلاع از وقایع، گرچه تظاهر به همراهی معاویه داشتند، در اصل فعالیت‌هایشان در حمایت از علی (ع) بود. برخی از آنان جویای احوال امام بودند و در

شام نیز، به مانند کوفه وجود داشته است.

۳-۱. سنخ بی طرف و خشتی

در این سنخ، افراد و قبایلی جای دارند که با در نظر گرفتن مواضع خود، به هر صورت در جنگ صفین شرکت نکرده و جانب بی طرفی گرفته‌اند. افرادی که باور به همراهی حضرت علی(ع) داشتند، اما با شرایطی که بنی‌امیه در شام به وجود آورده بود، ترجیح دادند جایگاه خود را به خطر نیندازند. تفاوت این سنخ با سنخ نیمه‌همراه، در این است که سنخ نیمه‌همراه به سبب ناآگاهی، ابتدا با معاویه بودند و بعد جدا شدند و برخی از آنان حتی حمایت خود از علی(ع)، با خبررسانی اوضاع شام به حضرت علنی کردند و در آخر به امام پیوستند. اما سنخ بی طرف از ابتدا حاضر به حمایت هیچ‌یک از جناح علوی یا اموی نشدند و براساس مصلحت خود، کناره‌گیری کردند. در همین دسته، گروه‌های منفعت‌طلبی قرار داشتند که سیاست بی طرفی را اتخاذ کردند تا در آینده براساس مصلحت زمانه، به معاویه یا علی(ع) پیوندند. توضیح این عبارت، دیدگاه جالبی طرح شده است. نه تنها ویژگی منفعت‌طلبی در طول تاریخ بدویان قبل از اسلام ثابت بوده است، تا سال‌های متوالی پس از اسلام نیز ادامه داشته است که این مسئله در دنبال کردن غنائم دیده می‌شود. این نکته با مصادیق متعدد تاریخی تأییدشدنی است. با پذیرش این فرض، سنخ بی طرف یا خشتی در گرایش سیاسی بدویان، تا حدود زیادی تابع مسئله غنیمت و کسب ثروت بوده است (Heidemann, 2001, p. 3). در ابتدا اشاره شد که کسب غنائم و ثروت، خیل عظیمی از اعراب بدوی را به منطقه شام روانه کرد (ابن خلدون، ۱۴۰۸ق، ج. ۱۶۸۳). در محدوده زمانی جنگ صفین نیز، شاهد چنین رفتارهایی از اعراب شام هستیم؛ برای نمونه قبیله قضاعه به رهبری ثعمان بن جبلة، در رفتاری نادر، دریافت پول و غنائم را شرط

نمونه‌ای دیگر، معاویه بن ضحاک است. گرچه او پرچم‌دار بنی‌سُلَیم در سپاه معاویه بود، با شامیان دشمنی و به عراقیان و حضرت علی(ع) گرایش داشت. این نکته به صراحت در گزارش وقعه صفین به ثبت آمده است: «كَانَ مُعَاوِيَةُ بْنُ الضَّحَاكِ بْنِ سُفْيَانَ صَاحِبَ رَأْيِهِ بَنِي سُلَيْمٍ مَعَ مُعَاوِيَةَ وَ كَانَ مُبْغِضًا لِمُعَاوِيَةَ وَ أَهْلِ الشَّامِ وَ لَهُ هَوَى مَعَ أَهْلِ الْعِرَاقِ وَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ (ع)» (نصر بن مزاحم، ۱۴۰۴ق، ص. ۴۶۸). افزون بر این، خبرهایی را از اوضاع شام برای حضرت علی(ع) ارسال می‌کرد (همان‌جا). حتی از او شعری بر جای مانده است که با سرودنش، شامیان و معاویه را تخریب و بر شجاعت و دلیری حضرت تصریح کرده است؛ امری که به تبعید او انجامید (همان، ص. ۴۶۸-۴۶۹).

شاهدی دیگر، بزرگ قبیله سکاسک، أسود بن عُرْفَجَه است که با سخنان خود به دفاع از امیرالمومنین علی(ع) برخاست. او از ترس تهدیدهای معاویه، به سپاه امام(ع) ملحق شد (ابن‌اعثم، ۱۴۱۱ق، ج. ۵۲۳/۲).

مروری بر رفتار قبیله حمیر، نشان می‌دهد آنان از حامیان معاویه بودند؛ اما تیره‌ای از این قبیله به همراه گروهی از قاریان شامی که رهبری آنان را شمر بن ابرهه بر عهده داشت، در ماجرای بستن آب بر سپاه امام، رفتار معاویه را ناجوانمردانه دانستند و به علی(ع) پیوستند (نصر بن مزاحم، ۱۴۰۴ق، ص. ۱۶۲؛ شوشتری، ۱۳۷۶، ج. ۲۶۹/۱۰). بزرگی دیگر چون حابس بن سعد طائی، زعیم قبیله طئی، اگرچه ابتدا در جنگ صفین حضور داشت، بعد از گفت‌وگو با پسرعمویش عدی بن حاتم، متحول شد و فضائل حضرت علی(ع) را در شام بیان کرد. فعالیت حابس به اخراج او از شام منجر شد (ابن‌قتیبه، ۱۴۱۰ق، ج. ۱۰۵/۱). همه این گزاره‌ها نشان می‌دهد تمام افراد قبایل برشمرده در همراهی معاویه، دیدگاه سیاسی یکسانی نداشتند و تشتت آرا در سپاه

جنگ را ندارند. عبدالله بعد از کشته‌شدن رهبر خثعمیان عراق، ناراحتی خود را با گریه ابراز داشت: «لا أرى الشيطان إلا قد فتننا و لا أرى قريشاً إلا قد لعبت بنا» شیطان را نمی‌بینم! ولی ما را وسوسه کرده است و قریش را نمی‌بینم! مگر اینکه ما را بازی داده است (نصر بن مزاحم، ۱۴۰۴ق، ص. ۲۵۷).

مثال دیگر، بطنی از قبیلهٔ ازد به نام بنو ثَمَّالَه است. عیاض الثَّمَالی از بزرگان این قبیله، اشعاری در مدح و تمجید علی (ع) سروده است. او حاکم حمص را به داخل شدن در امری بیم داد که از آن آگاهی ندارد (نصر بن مزاحم، ۱۴۰۴ق، ص. ۴۵؛ صفوت، بی‌تا، ج. ۳۴۸/۱). در این میان گوشه‌نشینی فقیهان شام، درخور توجه است. عبدالرحمن بن غنم ازدی، نه تنها خود را از درگیری‌ها کنار کشید، از رفتن شرحبیل فقیه حمص به جانب معاویه و به خطر افتادن او نیز ابراز نگرانی کرد (نصر بن مزاحم، ۱۴۰۴ق، ص. ۴۵).

۱-۴. سنخ غیرهمراه

در سنخ غیرهمراه، قبایل و طوایفی قرار می‌گیرند که گرچه شام‌نشین‌اند، اما به‌طور کامل خود را از معرکه جنگ کنار می‌کشند یا در آن محدودهٔ زمانی، جزء مخالفان معاویه محسوب می‌شدند. عملکرد این قبایل در شام اموی و در فضای خفقان‌زایی بسیار حائز اهمیت است که بعد از قتل عثمان ایجاد شده بود. در بررسی گزاره‌های تاریخی، تنها نام ۳ قبیلهٔ «همدان، ربیع و عامله» آمده است که در جنگ صفین حاضر به همراهی معاویه نشدند.

دربارهٔ قبیلهٔ همدان، نخست باید به این مقدمه اشاره کرد که همدانیان، در شمار نیروهای فاتح شام بودند؛ حتی تعداد زیادی از آنان، پیش از اسلام به آنجا هجرت کردند (معصومی جشنی، ۱۳۸۸، ص. ۶۹) و در مناطق شمالی شام، سکنی گزیدند (دسوقی،

همراهی با معاویه قرار داد (دسوقی، ۱۴۱۸ق، ص. ۲۶۲) نمونهٔ دیگر، قبیلهٔ عکّ است که برای شرکت در جنگ صفین، از معاویه درخواست کرد دو میلیون درهم به آنان پردازد (دینوری، ۱۳۶۸، ج. ۲۲۹/۲).

شاهدی دیگر، شماری از زهاد شامی‌اند. این طیف، پای خود را از اختلاف کوفه و شام کنار کشیدند و در جنگ صفین، حضور به هم نرساندند. مشهورترین آنها شداد بن اوس بود. او در حیات امیرالمؤمنین (ع)، حضرت را بر معاویه مقدم می‌داشت، اما در جنگ صفین، حاضر به همراهی هیچ جناحی نشد و بعد از شهادت حضرت، به معاویه گفت: «امروز چشم امید و طمع من به تو، بیش از علی (ع) است: «وَأما الحُبُّ فَقَدْ مَضَى عَلَيَّ وَ أَنْتَ الْيَوْمَ عِنْدَ النَّاسِ أَرْجَى مِنْهُ» (ابن‌عساکر، ۱۴۰۷ق، ج. ۲۹۳/۳).

در نمونهٔ دیگر از سنخ بی‌طرفان، باید به حارث بن عوف سکسکی اشاره کرد که گرچه از بطن‌کندهٔ شام بود و متناسب با قبیله‌اش، انتظار می‌رفت با معاویه در یک جبهه باشد، رویکرد خنثی را در پیش گرفت و به سپاه حضرت نیز کمک نکرد (تتوی، ۱۳۸۲، ص. ۴۷۴). قبیلهٔ حمیر نیز در جبههٔ شام قرار داشت، اما فردی از آن تیره به نام حصین بن مالک، دل با علی (ع) داشت، جویای اخبار ایشان بود. حصین روی برگرداندن از معاویه را ننگ و با او بودن را آتش دانست؛ بنابراین بی‌طرفی را برگزید (ابن‌اعثم، ۱۴۱۱ق، ص. ۵۶۸).

نمونهٔ دیگر، عبدالله بن حنّس، رئیس قبیلهٔ خثعم شام است که به رهبر خثعمیان عراق پیام فرستاد بیا تا با ارج‌نهادن حق خویشاوندی، از جنگ عزلت‌گزینیم تا هرکس پیروز شد، او را همراهی کنیم! استدلال او این بود که چرا باید برای بازی قریش، همدیگر را بکشیم؟ او حتی به شامیان نیز دستور داد حق شروع

أبا ذر لما أخرج إلى الشام تشيع فيها جماعة ثم أخرج معاوية إلى القرى فوق في جبل عامل فتشيعوا من ذلك اليوم» (کردعلی، ۱۴۰۳ق، ص. ۲۴۶).
 بیشترین شکایت‌ها و منازعاتی که به گوش معاویه می‌رسید، در گرایش عاملیان به ابوذر ریشه داشت. شیفتگی و تمایل اهل جبل عامل به پیروی از علی(ع)، معاویه را به وحشت انداخت و لحظه‌ای او را رها نمی‌کرد (جابر، ۱۴۲۶ق، ص. ۵۷).

دیگر قبیله‌ای که نامی از آنان در سپاه معاویه نیست، ربیعۀ شام است. در گزارشی، قبیله ربیعۀ بر معاویه شوریده بودند (امینی، ۱۳۵۹، ص. ۴۳). از وقعه صفین نیز شاهد آورده می‌شود. در آنجا به این نکته اشاره شده است که معاویه چنان کینه ربیعۀ را به دل داشت و از آنان خشمگین بود که سوگند یاد کرد در صورت پیروزی، زنان آنها را به اسارت گیرد و رزم‌آورانشان را بکشد: «وَقَدْ كَانَ مُعَاوِيَةُ نَذَرَ فِي سَبِي نِسَاءِ رَبِيعَةَ وَقَتْلِ الْمُقَاتِلَةِ» (نصر بن مزاحم، ۱۴۰۴ق، ص. ۲۹۴). همچنین در گزارشی دیگر آمده است که سپاه معاویه به‌طور عمده از یمنی‌ها، با اقلیتی از قیسی‌ها، ولی بدون هیچ ربیعی تشکیل شده بود. در این جنگ که قبایل همنام در مقابل هم قرار داشتند، چون ربیعۀ عراق در سپاه شام همتایی نداشت، معاویه به قید قرعه حمیر شام را در مقابل آنان قرار داد: «فَلَمْ يَجِدْ فِي أَهْلِ الشَّامِ رَبِيعَةَ فَجَاءَ بِحَمِيرٍ؛ گویا قبایل شام از قرار گرفتن در مقابل ربیعۀ خودداری می‌کردند که کار به قرعه می‌افتد. ذوالکلاع فرمانده حمیران شام که از رویارویی با ربیعۀ عراق اکراه داشت و نتیجه قرعه برایش رضایت‌بخش نبود، گفت: «قُبْحَكَ اللَّهُ بَاسْتِكَ مِنْ سَهْمٍ لَمْ تَبْغِ الضَّرَابَ: خدا رویت را سیاه کند. ای تیر قرعه‌ای که چنین ناهنجار در آمدی و چهره هم‌آوردی را کریه کردی (همان، ص. ۲۲۷)». پس ربیعۀ شام نیز مانند دو قبیله

۱۴۱۸ق، ص. ۲۰۰). دو طایفه حاشد و بکیل از این قبیله‌اند که حاشد به تیره‌های خارف، سبیع، یام، الجندع، شبام، یریم، حَجُور، فائش، قابض، وادعه و قبیله بکیل به تیره‌های ارحب، صهبان، مرهبه و شاکر تقسیم می‌شدند. مسکن اصلی این تیره‌ها، مناطق حمص، لاذقیه و جبله در شام بود (ابن حزم، ۱۴۰۳ق، ص. ۴۷۵-۴۷۶). با وجود این، هیچ‌یک معاویه را همراهی نکردند: «وَلَمْ يَكُنْ بِصِفِينِ مِنْ هَمْدَانَ، أَحَدِ مَعَ مُعَاوِيَةَ وَأَهْلِ الشَّامِ» (مسعودی، ۱۴۰۹ق، ج. ۸۵/۳). در مقابل، ۴ هزار سپاهی علی(ع) را از همدان مشایعت می‌کردند که به رجراج (موج آسا) معروف بودند و چون همتایی در سپاه شام نداشتند، در مقابل سپاه خضریه (سبزینه‌پوش) از قبیله آزد قرار گرفتند (نصر بن مزاحم، ۱۴۰۴ق، ص. ۶۲۲). همدان عراق چنان از خود دلیری نشان دادند که معاویه می‌گفت: «اگر همراه علی(ع) قبیله دیگری چون همدان بودند، هر آینه نیستی و نابودی بود» (دینوری، ۱۳۶۸، ص. ۱۷۶). همدانیان افزون بر اینکه در سپاه معاویه حضوری نداشتند، حتی در شام، مخالف خود را علنی می‌کردند. شاهی از آن، معری بن اقبل از تیره همدان است که فضائل علی(ع) را در شام بیان می‌کرد. او پس از تهدیدهای معاویه، شبانه شام را ترک کرد و به حضرت علی(ع) پیوست (نصر بن مزاحم، ۱۴۰۴ق، ص. ۱۶۴).

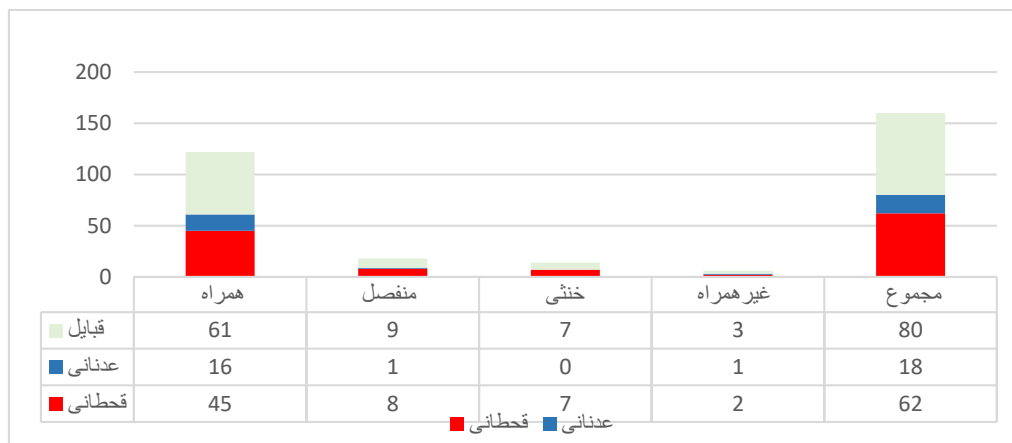
قبیله غیرهمراه دیگر، عامله بود. این قبیله از اهالی جبل عامل بود که در مناطق صور و صیدا سکونت داشتند و به‌واسطه روشنگری‌های ابوذر، از شیعیان علی(ع) شناخته می‌شدند (امین‌العاملی، ۱۴۰۳ق، ج. ۱۹۹/۱). فعالیت‌های ابوذر در مناطق شام، از جمله جبل عامل، افراد زیادی را تحت تأثیر خود قرار داد و آنها را از سپاه شام جدا کرد. در کتاب *خطط الشام* آمده است: «روی الحر العاملی فی کتابه أمل الامل أن

همدان و عامله، حاضر به همراهی معاویه نشدند.

نتیجه‌گیری

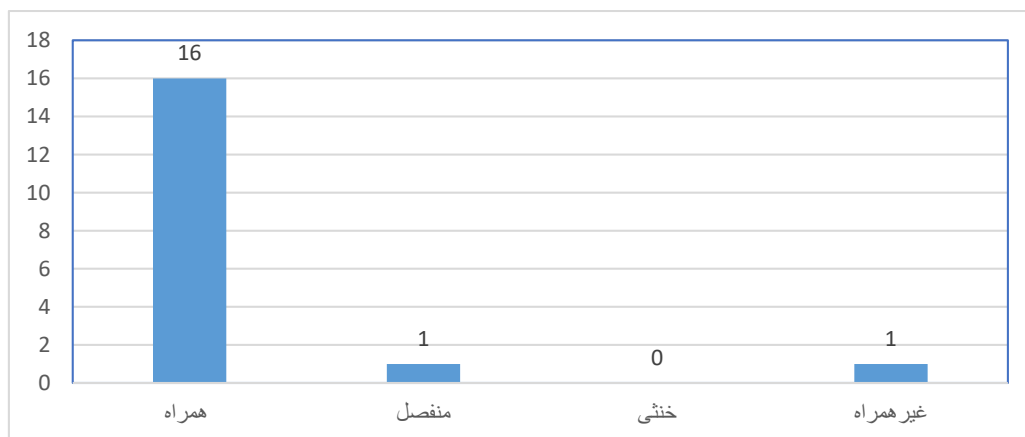
یکی از داده‌های ضروری در مطالعات تاریخی و حتی فهم برخی گزاره‌های دینی، اطلاع از دسته‌بندی افراد و گونه‌شناسی جریان‌هاست. ابزار مهم آن «سنخ‌شناسی» است و بدون این داده‌های آماری، تحلیل‌های عمیق تاریخی در دسترس نخواهند بود. در تحلیل زندگانی حضرت علی (ع)، تفرق و تشتت کوفیان، گزاره‌ای مشهور است و در مقابل، وحدت و یکدستی کامل شامیان، گزاره‌ای مسلم انگاشته می‌شود. اما در تحلیل هشتاد قبیل از قبایل تازی ساکن شام، با مروری بر رفتارها و عملکردهای افراد و قبایل، چهار جریان مختلف «همراه، نیمه‌همراه،

بی‌طرف/خشی و غیرهمراه» شناسایی شد. سنخ همراه بیشترین آمار را به خود اختصاص داد و در مقابل سنخ غیرهمراه، با جامعه آماری سه قبیله، کمترین تعداد را در گروه خود قرار داده است. نکته پایانی آن است که در نسب‌شناسی قحطانی و عدنانی، مشخص شد بیشترین جمعیت قبایل به قحطانی نسب می‌برند، اما فرماندهی و ریاست بر عهده عدنانیان است. در ضمن عدنانیان با آنکه در اقلیت به سر می‌برند، ولی نسبتاً همراهی بیشتری با معاویه داشتند. در بررسی جامعه شام و تفکیک سنخ‌ها، گونه‌ها و مصداق‌های رفتاری هریک از سنخ‌ها، در بعد قول و فعل، در حکم معیار قرار گرفت که در نتیجه گزارشی از آن ارائه شده است.

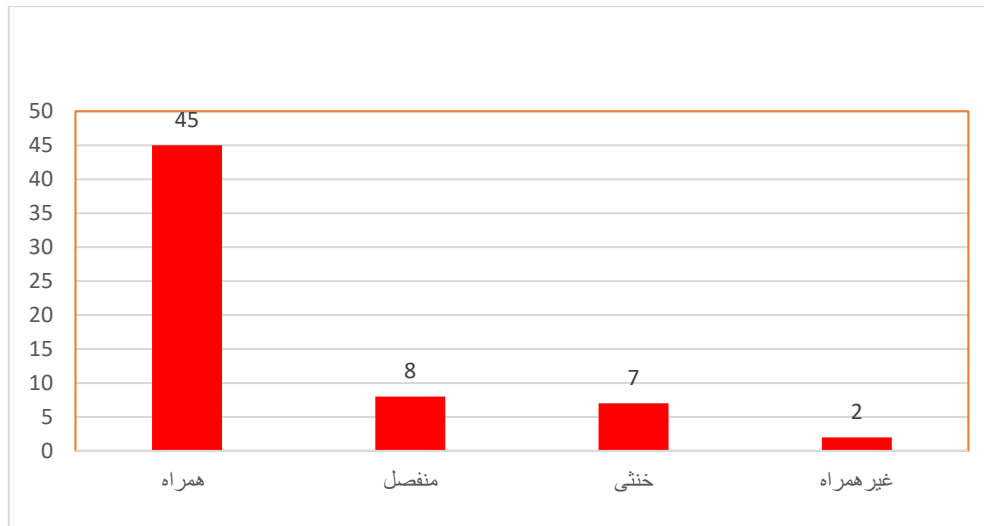
شکل ۱- فراوانی قبایل عرب ساکن شام در هریک از سنخ‌ها

Fig1. The abundance of the Arab Tribes Living in the Levant in the te

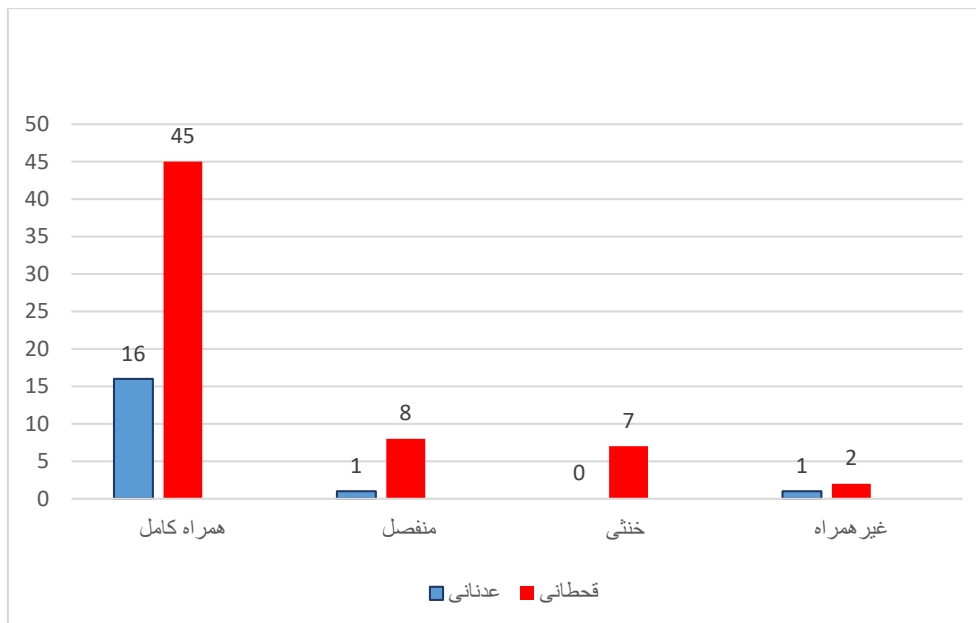
شکل ۲- همبستگی میزان همراهی قبایل منسوب به عدنانیان

Fig2. Correlation of the degree of companionship of Tribes attributed to Adnanians

شکل ۳- همبستگی میزان همراهی قبایل منسوب به قحطانیان

Fig3. Correlation of the degree of companionship of the tribes attributed to the Qahtanians

شکل ۴- قبایل عدنانی - قحطانی در چهار تئپ

Fig4. Adnani-Qahtani tribes in four Teyp

قبیله عدنانی و ۸ قبیله از قحطان حضور دارند. سنخ بی طرف / خنثی، تنها ۷ قبیله از قحطانیان را در بر می‌گیرد و اثری از حضور نزاری‌ها در این سنخ دیده نمی‌شود. در سنخ غیرهمراه که پایین‌ترین آمار را به خود اختصاص داده است، تنها ۳ قبیله دیده می‌شود که ۲ قبیله آن را قحطانیان تشکیل می‌دهند و باز، چیرگی با قحطانیان است.

با توجه به نمودارهای ارائه شده و بررسی جامعه و دسته‌بندی قبایل، ۸۰ قبیله در شام شناسایی شدند که از بین آنها، ۱۸ قبیله عدنانی و ۶۲ قبیله قحطانی‌اند. در بررسی سنخ‌ها، سنخ همراه در بالاترین شاخص که ۶۱ قبیله را در خود جای داده است، با ۱۶ قبیله از عدنانیان و ۴۵ قبیله قحطانی در رأس قرار دارد. در سنخ نیمه‌همراه، تنها یک

منابع

- ابن هشام، عبدالملک (بی تا). *السیره النبویه*. دارالمعرفه.
<https://lib.eshia.ir/44821/1/0>
- ابوعزالدين، نجلا (۱۳۷۲). *تحقیقی در مذهب و جامعه دروزیان* (احمد نمایی، مترجم). آستان قدس رضوی.
- <https://islamic-rf.ir/nashr1.aspx?id=422>
- ابونعیم، احمد بن عبدالله (۱۴۴۲ق). *معرفة الصحابة*. دارالکتب العلمیه.
- <https://lib.eshia.ir/40458/1/0>
- احسان، النص (۱۳۹۲). *العصبیه القبلیه و أثرها فی الشعر الأموی*. دارالفکر.
- https://archive.org/details/20211014_20211014_0926
- امیری، زینب (۱۳۹۱). *تعامل و تقابل قبایل عرب در شام و تأثیر آن بر تحولات سیاسی عصر اموی* [پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه سیستان و بلوچستان].
- <https://elmnet.ir/doc/10536988-26867>
- امین‌العاملی، محسن (۱۴۰۳ق). *اعیان الشیعه*. دارالتعارف للمطبوعات.
- <https://lib.eshia.ir/71735/1/0>
- امینی، محمدهادی (۱۳۵۹). *ترجمه اعلام نهج البلاغه*. بنیاد نهج البلاغه.
- <https://farsi.balaghah.net/content>
- بهرامیان، مسعود، رضوی، سیدابوالفضل، و قریشی، حسن (۱۳۹۷). *جایگاه قبیله و ساختار شهری در همسازگری اجتماعی شام و عراق در عصر امویان*. *پژوهشنامه تاریخ اسلام*، ۸(۲۹)، ۷۵-۹۴.
- <https://journal.isihistory.ir/article-1-608-fa.html>
- پاکتچی، احمد (۱۳۹۷). *روش تحقیق تخصصی*. دانشگاه امام صادق (ع).
- تتوی، احمد بن نصرالله (۱۳۸۲). *تاریخ آلفی* (غلامرضا طباطبایی مجد، مصحح). شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- <https://noo.rs/T7XOr>
- تیمی سمعانی، عبدالله بن منصور (۱۳۸۲). *الأنساب*. مجلس دایره‌المعارف العثمانیه.
- <https://lib.eshia.ir/40495>
- قرآن کریم
 نهج البلاغه
- ابراهیم حسن، حسن (۱۳۹۸). *تاریخ سیاسی اسلام* (ابوالقاسم پاینده، مترجم). انتشارات بدرقه جاویدان.
- ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبة الله (بی تا). *شرح (ابن ابی الحدید)*. مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی (ره).
- <https://lib.eshia.ir/15335/0/2>
- ابن اثیر، عزالدین علی بن ابی المکرّم (۱۳۸۵). *الکامل فی التاریخ*. دارالصادر.
- <https://lib.eshia.ir/22036>
- ابن اعثم کوفی، ابو محمد (۱۴۱۱ق). *الفتوح*. دارالاضواء.
- <https://lib.eshia.ir/40046/1/5>
- ابن حزم، علی بن احمد (۱۴۰۳ق). *جمهره أنساب العرب*. دارالکتب العلمیه.
- <https://lib.eshia.ir/40506>
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۱۴۰۸ق). *تاریخ ابن خلدون*. دارالفکر.
- <https://lib.eshia.ir/22037/1/0>
- ابن عدیم، عمر بن احمد (بی تا). *بغیه الطلب فی تاریخ حلب*. دارالفکر.
- <https://lib.eshia.ir/40296/1/3>
- ابن عساکر، علی بن بدران (۱۴۰۷ق). *تهذیب تاریخ دمشق الکبیر*. داراحیاء التراث العربیه.
- <https://lib.eshia.ir/40314/1/0>
- ابن قتیبه، ابو محمد (۱۴۱۰ق). *الإمامه و السیاسه* (تحقیق علی شیری). دارالاضواء.
- <https://lib.eshia.ir/22002/1/0>
- ابن کلبی، هشام بن محمد (۱۴۰۷ق). *جمهره النسب*. عالم الکتب.
- <https://lib.eshia.ir/40505/1/4>
- ابن منظور، محمد بن مکرّم (۱۴۱۴ق). *لسان العرب*. دارالصادر.
- <https://lib.eshia.ir/40707/1/1>

بلاد شام منذ ظهور الاسلام الى نهايه العصر
الاموى. الهيئه المصريه.
دينورى، احمدبن داوود (۱۳۶۸). أخبار الطوال.

تحقيق جمال شيال. منشورات رضى.
<https://lib.eshia.ir/40011/1/0>
ذهبي، محمدبن احمد (۱۴۱۳ق). تاريخ الاسلام و
وفيات المشاهير و الأعلام. دار الكتب العربى.

<https://lib.eshia.ir/40071/1/1>
زرکلى، خيرالدين (۱۳۸۹). الأعلام. دارالعلم للملایین.
<https://lib.eshia.ir/40175/1/0>
زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۶). بامداد اسلام.

امیرکبیر. <https://fa.wikishia.net/view>
زیدان، جرجى (۱۳۷۲). تاريخ تمدن اسلام (على
جواهرکلام، مترجم). امیرکبیر.

<https://noo.rs/yfLsF>
سعیدیان جزى، مریم، و منتظر قائم، اصغر (۱۳۹۹).
قبيله نخع در تاريخ اسلام و تشيع تا پايان قرن
سوم هجرى. پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامى.

شوشترى، محمدتقى (۱۳۷۶). بهج الصباغه. تهران:
امیرکبیر. <https://noo.rs/KpImb>

صفوت، احمد زكى (بى تا). جمهره رسائل العرب فى
عصور العربيه الزاهره. المكتبه العلميه.

<https://lib.eshia.ir/41038/1/3>
طبرى، محمدبن جرير (۱۳۸۷). تاريخ الأمم و الملوك
(محمد ابوالفضل ابراهيمف محقق). دارالتراث.

<https://lib.eshia.ir/40077/1/3>
طقوش، محمدسهيل (۱۳۸۰). دولت امويان
(حجت‌الله جودكى، مترجم). پژوهشکده حوزه و
دانشگاه.

عالم‌زاده، هادى (۱۳۷۲). تحقيقى در نژاد، انساب و
طبقات عرب. مشکاه، (۳۸)، ۷۴-۴۹.

<http://noo.rs/GQw5u>
عبد ديكسون، عبدالامير (۱۳۸۱). بررسى سياسى خلافت
اموى (گيتى شكرى، مترجم). انتشارات طهورى.

[https://library.aui.ac.ir/dL/search/default.aspx?
Term=8267&Field=0&DTC=100](https://library.aui.ac.ir/dL/search/default.aspx?Term=8267&Field=0&DTC=100)

جابر، على داود (۱۴۲۶ق). الحلقه الضائعه من تاريخ
جبل عامل من الفتح الإسلامى حتى السيطرة
العثمانيه. دارالهادى.

<https://lib.eshia.ir/12927/1/0>
جوادعلى. (۱۳۹۱). المفصل فى تاريخ العرب قبل
الإسلام. دارالعلم للملایین.

<https://lib.eshia.ir/40056/1/5>
حبيبي كيان، ميثم، و اسماعيلى، مهران (۱۴۰۰).
بررسى مواجهه نظامى قبيله كلب با جنبش‌هاى
اعتقادى و چالش‌هاى سياسى و اقتصادى دوره
اموى (۴۱-۱۳۲هجری). مطالعات تاريخى جنگ،
۵(۳)، ۷۵-۹۸.

[https://hsow.journal.araku.ac.ir/article_249288.
html](https://hsow.journal.araku.ac.ir/article_249288.html)

حسینی، اکرم‌السادات و میرحسینی، یحیی (۱۴۰۲).
«نقش دین و حمیت در رفتارشناسی شامیان، با
تکیه بر گزاره‌های نهج‌البلاغه». فصلنامه
پژوهشنامه نهج‌البلاغه. ۱۱ (۴۱)، ۹۷-۱۱۹.

doi: 10.22084/nahj.2023.28048.2943
حسینی، اکرم‌السادات و میرحسینی، یحیی
(۱۴۰۲الف). «مواضع سياسى عرب تباران شام
ة خلافت امام على (ع)». فصلنامه هم‌زمان با دور
تاريخ و تمدن اسلامى،

[https://sanad.iau.ir/Journal/jhcin/Article/11
22560](https://sanad.iau.ir/Journal/jhcin/Article/1122560)

حسینی، اکرم‌السادات؛ میرحسینی، یحیی و صحرايى،
كمال (۱۴۰۲الف). «تحليل فرمانبردارى شامیان از
معاويه (با تمرکز بر تحليل روايات مدح و ذم
آنان در نهج‌البلاغه)». مطالعات تاريخى قرآن و
حديث، ۲۹(۷۵)، ۵۳-۷۵.

<https://sanad.iau.ir/Journal/qhs/Article/1000687>
حسینی، اکرم‌السادات؛ میرحسینی، یحیی و صحرايى،
كمال (۱۴۰۲اب). «واکاوى تاريخى مفهوم «الجفاه
الطغام»؛ توصيفى از حضرت على (ع) درباره
شامیان». پژوهش‌نامه علوى، (۱۴).

دسوقى، محمد عزب (۱۴۱۸ق). القبائل العربيه فى

منتظر قائم، اصغر (۱۳۸۰). نقش قبایل یمنی در حمایت از اهل بیت (ع) در قرن اول هجری.

<https://noo.rs/KWaA2> بوستان کتاب.

نصر بن مزاحم (۱۴۰۴ق). وقعه صفین. تحقیق عبدالسلام محمد هارون. المؤسسة العربية للحدیث.

<https://lib.eshia.ir/22035/1/0>

نضارتی زاده، احمد (۱۴۰۱). تأثیر نهاد خلافت بر همگرایی و واگرایی شام و عراق در عصر سفیانی [پایان‌نامه ارشد، دانشگاه مذاهب اسلامی].

<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/search?keywords>

ولوی، علی محمد، و سهراب زاده، خدیجه (۱۳۹۰).

تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص بر میزان

همراهی آنان در غزوات. مطالعات تاریخ

فرهنگی، ۳ (۱۰)، ۱۳۳-۱۵۷.

<http://chistorys.ir/article-1-316-fa.html>

یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب (۱۳۷۱). تاریخ یعقوبی.

انتشارات علمی فرهنگی.

<https://lib.eshia.ir/10382/1/3>

References

Abd Dixon, A. A. (2008). *Political analysis of the Umayyad Caliphate* (G. Shukri, Trans.). Tahori Publications.

<https://library.aui.ac.ir/dL/search/default.aspx?Term=8267&Field=0&DTC=100> [In Persian].

Abu Ezzeddin, N. (1993). *Research on Druze religion and society* (A. Namaei, Trans.). Astan Quds Razavi. <https://islamic-rf.ir/nashr1.aspx?id=422> [In Persian].

Abu Naim, A. A. (2020). *Ma'rifah al-Sahaba*. Dar al-Kitab <https://lib.eshia.ir/40458/1/0> [In Arabic].

Alamzadeh, H. (1993). Research on Arab race, genealogy and classes. *Mishkah*, (38), 49-74. <http://noo.rs/GQw5u>

Amin Ameli, M. (2024). *Ayan al-Shia (Shiite nobles)*. Dar al-Taarof. <https://lib.eshia.ir/71735/1/0> [In Persian].

Amini, M. H. (1980). *A'lam Nahj al-Balaghe*. Nahjul Balagha Foundation. <https://farsi.balaghah.net/content> [In Persian].

Atwan, H. (1994). *Cultal-Islamiyya in country al-Sham in Evening al-omawi* (H. R. Sheikhi, Trans.). Astan Quds Razavi <https://noo.rs/7qysh> [In Persian].

عطوان، حسین (۱۳۷۱). *الفرق الاسلامیه فی بلاد الشام فی العصر الاموی* (حمیدرضا شیخی، مترجم).

آستان قدس رضوی.

<https://noo.rs/7qysh>

کحاله، عمر رضا (۱۴۱۴ق). *معجم قبائل العرب*. مؤسسة الرسالة.

<https://lib.eshia.ir/40516/1/0>

کردعلی، محمد (۱۴۰۳ق). *خطط الشام*. مکتبه النوری.

<https://noo.rs/Bk0wp>

ویر، ماکس (۱۳۷۴). *اقتصاد و جامعه* (عباس

منوچهری، مهرداد ترابی نژاد، و مصطفی عمادزاده،

مترجمان). مولی.

<https://www.gisoom.com/book/11216720>

مجلسی، محمدباقر. (۱۳۳۳). *بحار الأنوار*. اسلامیة.

<https://lib.eshia.ir/11008/0/7>

محمدجعفری، سیدحسین (۱۳۸۲). *تشیع در مسیر*

تاریخ. انتشارات فرهنگ اسلامی.

<https://noo.rs/8pskX>

مرتین، رابرت (۱۳۷۶). *مشکلات اجتماعی و نظریه*

جامعه‌شناسی (فرهنگ ارشاد، مترجم). نشر نی.

مسعودی، علی بن حسین (۱۴۰۹ق). *مروج الذهب*.

مؤسسه دارالهجره. <https://noo.rs/wVuYb>

معصومی جشنی، عبدالله (۱۳۸۸). *قبیله همدان و*

نقش آن در تاریخ اسلام و تشیع. دلیل ما.

<https://noorlib.ir/author/11214>

مغنیه، محمدجواد (۱۳۸۷). *فی ظلال نهج البلاغه*

(مغنیه). دارالکتب الاسلامیه.

<https://noo.rs/9cYOX>

مقدسی، مطهر بن طاهر (بی تا). *البدء و التاریخ*. مکتبه

الثقافة الدینیة.

<https://lib.eshia.ir/40018/1/1>

مقدسی، ابو عبدالله (۱۳۶۱). *أحسن التقاسیم فی*

معرفة الأقالیم. دار الصادر.

<https://lib.eshia.ir/40523/1/1>

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۵). *پیام امام امیر المؤمنین*

علیه السلام. دارالکتب الاسلامیه.

<https://noo.rs/e3903>

- Sahraei, Kamal. (2023). Analyzing the concept of "Al-Jafat al-Tagham. A description of Hazrat Ali (AS) about the Shamians. *Alavi*.
doi: 10.30465/alavi.2023.43593.2508
- Heidemann, S. (2005). Arab Nomads and Seljuq Military, Difference and Integration. *Abstracta Iranica: OpenEdition*, 3(3).
<https://www.nomadsed.de>
- Holy Quran*
- Ibn Abi al-Hadid, A. H. H. (n. d.). *Commentary (Ibn Abi al-Hadid)*. School of Ayatollah Azami al-Marashi al-Najafi (RA).
<https://lib.eshia.ir/15335/0/2> [In Arabic].
- Ibn Adeem, O. A. (n. d.). *Bughyat al-Talab fi Tarikh Halab/Aleppo*. Dar al-Fekr.
<https://lib.eshia.ir/40296/1/3> [In Arabic].
- Ibn Asaker, A. B. (1986). *Tahzib Tarikh Damascus al-Kabir*. Dar Ehya al-Turath al-Arabiyya. <https://lib.eshia.ir/40314/1/0> [In Arabic].
- Ibn Atham Kufi, A. M. (1990). *Al-Futuh*. Dar al-Azwa. <https://lib.eshia.ir/40046/1/5> [In Arabic].
- Ibn Athir, I. A. M. (2004). *Al-Kamel*. The history Dar al-Sadr.
<https://lib.eshia.ir/22036> [In Arabic].
- Ibn Hazm, A. A. (1982). *Jamharah Ansab al-Arab*. Dar al-Kitb al-Eslamiyya.
<https://lib.eshia.ir/40506> [In Arabic].
- Ibn Hisham, A. M. (n. d.). *Al-Sira al-Nabawiyyah*. Dar al-Marefeh.
<https://lib.eshia.ir/44821/1/0> [In Arabic].
- Ibn Kalbi, H. M. (1986). *Jamharah al-Nasab*. Alam al-Katb. <https://lib.eshia.ir/40505/1/4> [In Arabic].
- Ibn Khaldun, R. M. (1984). *History*. Dar al-fekr. <https://lib.eshia.ir/22037/1/0> [In Arabic].
- Ibn Manzoor, M. M. (1993). *Arabic language*. Dar al-Sadr. <https://lib.eshia.ir/40707/1/1> [In Arabic].
- Ibn Qutaybe, A. M. (1989). *Al Imame v al-Siyase* (Research by A. Shiri). Dar al-Azwa.
<https://lib.eshia.ir/22002/1/0> [In Persian].
- Jaber, A. D. (2005). *Al-Dha'a'ah, the history of Jabal, the cause of the Islamic conquest, even the Ottoman rule*. Dar al-Hadi
<https://lib.eshia.ir/12927/1/0> [In Arabic].
- Javad Ali. (2012). *The Abridged History of the Arabs before Islam (Mufassal fi tarikh al'arab qabl alislam)*. Dar al-Alam for millions. <https://lib.eshia.ir/40056/1/5> [In Arabic].
- Kahale, O. R. (1993). *Dictionary of Arab*
- Bahramian, M., Razavi, S. A., & Qureshi, H. (2017). The position of the tribe and the urban structure in the social integration of Syria and Iraq during the Umayyad era. *Journal of Islamic History*, 8(29), 75-94.
<https://journal.isihistory.ir/article-1-608-fa.html> [In Persian].
- Dasoqi, M. A. (1998). *Arab tribes in the Levant from the rise of Islam to the end of the Al-Umayyad era*. Al-Hayah al-Mesriyyah. [In Arabic].
- Dinavari, A. D. (1989). *Akhbar al-Tewal* (Research by J. Shayyal). Manshurat Razi.
<https://lib.eshia.ir/40011/1/0> [In Persian].
- Ebrahim Hassan, H. (2018). *Political history of Islam* (A. Q. Payandeh, Trans.). Badragh Javidan Publications.
<https://www.iranketab.ir/book/63449-political-history-of-islam> [In Persian].
- Ehsan, N. (2013). *Al-Qabliyah and its effects in Umayyah poetry*. Dar al-Fekr
https://archive.org/details/20211014_20211014_0926 [In Arabic].
- Habibi Kian, M., & Esmaili, M. (2021). Examining the military confrontation of the Kalb tribe with religious movements and political and economic challenges of the Umayyad period (132-41 AH). *Historical Studies of War*, 5(3), 75-98.
https://hsow.journal.araku.ac.ir/article_249288.html [In Persian].
- Hoseini, Akram sadat, Mirhoseini, Yahya. (2023). The Role of Religion and Dignity in Behavior of the people of al-Sham Based on the Statements of Nahj al-Balagha. *The Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research Journal*, 11(41), 97-119. doi: 10.22084/11,
https://nab.basu.ac.ir/article_5326.html
- Hoseini, Akram sadat, Mirhoseini, Yahya. (2023). A Study on Political Stands of Levant Arabs During the Caliphate of Imam Ali (PBUH). *The Journal of Islamic History and Civilisation*.
<https://sanad.iau.ir/Journal/jhcin/Article/1122560>
- Hoseini, Akram sadat, Mirhoseini, Yahya. Sahraei, Kamal (2023). Historical Analysis of the Obedience of the People of Shām to Mu'āwiyah (with a Focus on the Analysis of the Narrations of Their Praise and Condemnation in Nahj al-Balāghah). *A Semiannual Journal of Qurān and Hadīth Historical Studies*.
<https://sanad.iau.ir/Journal/qhs/Article/1000687>
- Hoseini, Akram sadat, Mirhoseini, Yahya,

- method*. Imam Sadiq University (AS). [In Persian].
- Safwat, A. Z. (n.d). *Jamharah Resalat al-Arab fi usur al-Arabiyya Al-Zahira*. Al-Maktabah Al-Elmiyyah. <https://lib.eshia.ir/41038/1/3> [In Arabic].
- Saidianjezi, M., & Montazerqaem, A. (2019). *The Nakha tribe in the history of Islam and Shiism until the end of the third century of Hijri*. Islamic Science and Culture Research Institute. [In Persian].
- Shushtari, M. T. (1997). *Bahj al-Sabbagha*. Amirkabir. <https://noo.rs/KpImb> [In Persian].
- Tabari, M. J. (2008). *Tarikh* (Research by M. A. Ebrahim). Dar Alturath. <https://lib.eshia.ir/40077/1/3> [In Arabic].
- Taghosh, M. S. (2001). *Umayyad government* (H. Jodaki, Trans.). Research Institute of Hawzah and University. [In Persian].
- Tamimi Samani, A. M. (2003). *Al-ansab*. genealogy Al-Othmaniyah Encyclopaedia Assembly. <https://lib.eshia.ir/40495> [In Arabic].
- Tatvi, A. N. (2003). *The date of the thousand Year* (Gh. R. Tabatabai Majed, Ed.). Scientific and Cultural Publishing Company. <https://noo.rs/T7XOr> [In Persian].
- Walavi, A. Mo., & Sohrabzadeh, Kh. (2010). The effect of the economic status of the index companions on the extent of their participation in the Ghazwat. *Cultural History Studies*, 3(10), 133-157. <http://chistorys.ir/article-1-316-fa.html> [In Persian].
- Weber, M. (1994). *Economy and society* (A. Manouchehri, M. Torabinejad, & M. Emadzadeh, Trans.). Molly. [In Persian].
- Yaqoubi, A. Y. (1992). *yaqoubi history*. Scientific and cultural publications <https://lib.eshia.ir/10382/1/3> [In Persian].
- Zahabi, M. A. (1992). *The history of Islam and the deaths of celebrities and celebrities*. Dar al-Katb al-Arabi <https://lib.eshia.ir/40071/1/1> [In Arabic].
- Zarinkoub, A. H. (2016). *Morning of Islam*. Amir Kabir. <https://fa.wikishia.net/view> [In Persian].
- Zarkali, K. (2008). *Al-Alam*. Dar al-Alam Lalmalayin. <https://lib.eshia.ir/40175/1/0> [In Arabic].
- Ziedan, G. (1993). *History of Islamic Civilization* (A. Javaherkalam, Trans.). Amirkabir <https://noo.rs/yfLsF> [In Persian].
- Tribes*. Rishala Foundation. <https://lib.eshia.ir/40516/1/0> [In Arabic].
- Kord Ali, M. (1980). *Al-Sham's (Levant) plans*. Al-Nuri School. <https://noo.rs/Bk0wp> [In Arabic].
- Maghdesi, A. A. (1982). *Ahsan al Taghasim* (A. N. Munzavi, Trans.). Iran Authors and Translators Company. <https://lib.eshia.ir/40523/1/1> [In Persian].
- Maghdesi, M T. (n.d). *Al-Bad' wa-al-Tarikh*. Maktaba al saghafa. <https://lib.eshia.ir/40018/1/1> [In Arabic].
- Majlesi, M B. (1984). *Bihar al-Anwar*. Islamiyya. <https://lib.eshia.ir/11008/0/7> [In Persian].
- Makarem Shirazi, N (1993). *The message of Imam (peace be upon him)*. Dar al-Kitab al-Islamiya. <https://noo.rs/e39O3> [In Persian].
- Masoudi, A. H. (1986). *Al-Tanbih val-Ashraf*. Scientific and Cultural Publications. <https://noo.rs/wVuYb> [In Persian].
- Masoudi, A. H. (1988). *Morooj al-Zahab*. Dar al-Hijrah. <https://noo.rs/wVuYb> [In Arabic].
- Masoumi Joshani, A. (2008). *Hamdan tribe and its role in the history of Islam and Shiism*. Dalil Ma. <https://noorlib.ir/author/11214> [In Persian].
- Merten, Robert (1997). *Social problems and sociological theory* (F. Irshad, Trans.). Nei publication. [In Persian].
- Mohammad Jaafari, S. H. (2008). *Shiism in the path of history*. Islamic Culture Publications <https://noo.rs/8pskX> [In Persian].
- Montazer Qaim, A. (2000). *The role of Yemeni tribes in supporting Ahl al-Bayt (AS) in the first century of Hijri*. Bostan Kitab <https://noo.rs/KWaA2> [In Persian].
- Mughniyeh, M. J. (2008). *In the shadows of Nahj al-Balagha (singer)*. Darul Kitab al-Islamiya <https://noo.rs/9cYOX> [In Arabic].
- Nahj al-Balagah
- Nasr Ibn Mozahem. (1983). *Vaghat al-Seffain* (Research by A. S. M. Haroun). The Modern Arab Foundation. <https://lib.eshia.ir/22035/1/0> [In Arabic].
- Nezartizadeh, A. (1989). *The influence of the caliphate institution on the convergence and divergence of Syria and Iraq in the era of Sufani* [Master thesis, University of Islamic Religions]. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/search?keywords>
- Pakatchi, A. (2017). *Specialized research*